

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

6

*Juozas Čiulda. Trumpi
samprotavimai apie žemaičių
kalbos gramatikos taisykles*

1994

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJS STUDIJS

6

*Juozas Čiulda.
Trumpi samprotavimai
apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles*

Parengė Giedrius Subačius

VILNIUS

MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA 1993

UDK 808. 82-087
Li-191

Redakcinė kolegija:

Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

„Lietuvių atgimimo istorijos studijoms“ rašykite šiuo adresu:
Užupio g. 8–18, 2007 Vilnius

Recenzavo dr. *Saulius AMBRAZAS* ir *Birutė VANAGIENĖ*

Gramatiką, laiškus ir dokumentus iš lenkų kalbos vertė *Giedrius SUBAČIUS*

Lotyniškuosius intarpus vertė ar parinko vertimus *Rasa JURGELĖNAITĖ*

ISBN 5-420-01224-3

© Giedrius Subačius, vertimas ir parengimas, 1993

© Mokslo ir enciklopedijų leidykla, apipavidalinimas, 1993

TURINYS

Pratarmė	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Juozas Ciulda ir jo gramatika	7
<i>Halina Karas, Nijolė Kolytė</i> . Juozo Ciuldos gramatikos terminai ir kalba	56
<i>Józef Czudło</i> . Krótkie pomysły o prawidłach grammatycznych języka Zmudzkiego	79
<i>Juozas Ciulda</i> . Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles	223
Laiškai	359
<i>J. Ciulda</i> Motiejui Valančiui	360
<i>J. Ciulda</i> Stanislovui [?]	366
<i>Adomas Zavadskis</i> <i>J. Ciuldai</i>	367
<i>J. Ciulda</i> Vilniaus archeologijos komisijai	368
Dokumentai	373
<i>J. Ciuldos</i> krikšto metrikai	374
Slapta <i>Juozo Valentinavičiaus</i> nuomonė apie <i>J. Ciuldą</i>	374
Priedai	377
Paaiškinimai	378
Sutrumpinimai	381
„Samprotavimų“ lietuviškų žodžių registras	383
„Samprotavimų“ turinys	402
Adnotacija	407
Summary	409
Zusammenfassung	411

Giedrius Subačius

JUOZAS ČIULDA IR JO GRAMATIKA

1. Juozas Čiulda. 2. Gramatikos rankraščiai. 3. Žemaičių kalba, tauta, tarmės. 4. Bendrinė žemaičių kalba. 5. Aukštaitiški elementai, norminimas. 6. J. Čiuldos gramatikos santykis su ankstesnėmis žemaičių gramatikomis. 7. Žemaičių rašybos tradicija ir naujovės.

1. Juozas Čiulda. J. Čiuldos biografiją kiek plačiau yra tyręs Vaclovas Biržiška. Vėliau jo darbą tęšęs Vytautas Jurgutis apgailestavo, kad „kai kurių dokumentų, kuriuos buvo matęs ir panaudojęs Vac. Biržiška, dabartinė saugojimo vieta dar neišaiškinta“¹. Šiandien dalis tų dokumentų jau surasta, taip pat ir tokių, kurių Vac. Biržiška nežinojo. Todėl čia bus mėginama šiek tiek skvarbiau peržvelgti J. Čiuldos biografiją.

Kaip rodo Vytauto Vanago atrasti J. Čiuldos krikšto metrikai, gimė jis 1796 m. rugsėjo 22 dieną Plūngės parapijos Jovaišiškės kaime, tėvai — Motiejus ir Pranciška Čiuldos, vaikui suteikti Juozapo ir Motiejaus vardai². Metrikai nerodo, kad Čiuldos būtų buvę bajorai. Tiesa, vėliau, dirbdamas Kauno apskritinėje mokykloje kapelionu ir tikybos mokytoju, kasmet užpildomuose kiekvieno mokytojo formuliaruose Juozas Čiulda paprastai užsirašydavo bajoru, — „szlachcic“, „dvořianin“, „iz dvorian“ (1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1833 m.)³. Tačiau vargu ar tokias suinteresuoto asmens ataskaitas galima traktuoti

¹ Jurgutis V. Juozo Čiuldos gramatikos „Pratarmė“ // Knygotyra. 1974. T. 4 (11). P. 148.

² Žemaičių vyskupijos krikšto metrikai, 1796 m. // LietVIA. F. 669. A. 1. B. 70. L. 564.

³ J. Čiuldos asmens formuliaras, 1824 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 1457. L. 41v—42; J. Čiuldos asmens formuliaras, 1825 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 1634. L. 19v—20; J. Čiuldos asmens formuliarai, 1826 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 2073. L. 50v—51 ir F. 567. A.2. B. 2075. L. 64—65; J. Čiuldos asmens formuliarai, 1827 m. // VUB. F. 2—KC 144. P. 864—865; LietVIA. F. 567. A.2. B. 2252. L. 53—54 (kovo mėn. 10 dienos) ir F. 567. A.2. B. 2272. L. 34v—35; J. Čiuldos asmens formuliaras, 1828 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 2298. L. 56v—57; J. Čiuldos asmens formuliaras, 1833 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 3404. L. 144—145.

rimčiau už krikšto metrikus, — dokumentą, kuriame bajoriška kilmė būtina turėjo būti nurodyta. O kadangi J. Čiulda yra gimęs kaime, tai jo tėvai greičiausiai valstiečiai, ne miestiečiai.

Savo trumpoje autobiografijoje, kurią J. Čiulda, turėdamas jau 59 metus, siuntė vyskupui Motiejui Valančiui, rašo į mokyklas vaikščiojęs Kalvarijoje⁴ (t.y. Žemaičių Kalvarijoje). Kad ne į vieną mokyklą, patvirtina ir kai kurie formuliarai, kur nurodoma J. Čiuldą baigusį Kalvarijos viešąsias mokyklas (ar mokyklėles) 1816 m. birželio 30 d.⁵ Galbūt Čiulda pradinį ir vidurinį mokslą baigė skirtingose Kalvarijos mokyklose. Aišku tiek, kad 1816 m. jis baigė vidurinės tipo apskritinę dominikonų vienuolių išlaikomą mokyklą. Ji tada „buvo keturklasė, jos visam kursui išeiti reikėjo šešerių metų“⁶. Čiulda šioje mokykloje įgijo mokslo „iki penktosios klasės“⁷, tad turėjo pradėti mokytis joje ne vėliau kaip 1812, bet galbūt net 1810 m. Apie patį Čiuldą Kalvarijos mokykloje kol kas nežinoma nieko konkrečiau. Jo patyrimą galėtų iliustruoti paties žodžiai apie to meto mokinį: „Dar mažą berniuką, atiduotą net į parapinę mokyklėlę, grasindami bausme [...] verčia atsakyti tėvų kalbos“ (MV 3). Mokykloje J. Čiulda turėjo savo kailiu pajusti, kad yra ir „geresnių“ kalbų už žemaičių.

Antra vertus, Žemaičių Kalvarijos apskritinėje mokykloje tada dirbo Dominikas Sutkevičius, be kita ko, mokęs „retorikos ir poezijos, lenkų kalbos gramatikos. Mokiniam jis užduodavo rašyti progines kalbas, laiškus, eiles“⁸. Tai tas pats D. Sutkevičius, kuris vėliau yra sudaręs tris nemažus lietuvių kalbos žodynus (liko rankraščiai), kuriam priskiriama pirmojo lietuvių kalbos istorinio žodyno autoriaus šlovė⁹; svarbu, kad tuo pat metu šioje mokykloje mokėsi ir Simonas Daukantas (baigė dvejais metais anksčiau už Čiuldą), vėliau daug rūpinęsis

⁴ J. Čiuldos laiškas M. Valančiui, 1855 m. lapkričio 29 d. // LietVIA. F. 1135. A. 20. B. 336. L. 16. (Ačiū E. Aleksandravičiui, jį nurodžiusiam.)

⁵ J. Čiuldos asmens formuliaras, 1824 m. L. 41v—42; J. Čiuldos asmens formuliarai, 1826 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 2073. L. 50v—51 ir F. 567. A.2. B. 2075. L. 64—65. (Datos visur pateikiamos autentiškos, t. y. Julijaus kalendoriaus.)

⁶ Merkys V. Simonas Daukantas. V., 1991. P. 22.

⁷ Vyriausiosios dvasinės seminarijos prie Vilniaus universiteto tarybos posėdžių protokolai (toliau — VDSTPP), 1818 m. // MAB. F. 43—21674. L. 58.

⁸ Merkys V. Min. veik. P. 23.

⁹ Kruopas J. D. Sutkevičiaus leksikografiniai darbai // Lietuvių kalbotyros klausimai. 1966. T. 8. P. 223.

ugdyti lietuvių kalbą, — Čiulda galėjo būti su juo pažįstamas. Su kitu būsimuoju lietuvių kalbos puoselėtoju — Motiejumi Valančiumi — Čiulda šiek tiek prasilenkė, pusanatro mėnesio prieš tėvams atvežant M. Valančių į Ž. Kalvarijos mokyklą, Čiulda ją pabaigė.

Taigi Čiulda nuo pat mokslo pradžios bus pajutęs ujamą gimtosios kalbos vietą. Kita vertus, apskritinėje mokykloje tarp mokinių, net mokytojų turėjo sklandyti ir kitokių, priešingų nuotaikų. Dalis mokinių pasidavė oficialiam spaudimui, J. Čiulda, turbūt turėdamas galvoje ir kai kuriuos savo mokslo draugus, vėliau rašė: „visą mokslą ir švietimą gaudamas svetima, lig tol nemokėta kalba, [berniukas] pamažu tampa pirma abejingas, o paskui atvirai ima bjaurėtis ta kalba, kuria jautri motina, pamaldi žemaitė, jį išmokė pirmųjų žodžių, kuria kūdikystėje pirmąsyk bandė kalbos galias. Taip ir pradeda gėdintis savo tėvų ir šeimos, gėdintis savo giminės, luomo ir tėvynės. Nenori didžiai nerausdamas prisipažinti tiesos, jog yra žemaitis, bet prisiplaka prie svetimos tautos, melagingai vadindamasis tikru lenku iš prigimties, nors su savo išžesta kalba ir tam tikrų priebalsių nukandimu tuojau išsiduos, kas iš tikrųjų esąs“ (MV 3). Tokios gramatikos pratarmės mintys rodo J. Čiuldą nepasidavusį šitai tendencijai. Priešingai, gal jau tada buvo pasėta sėkla ieškoti būdų, kaip ginti savo gimtąją kalbą, mąstyti apie ją, teigti ją.

1816—1818 m. Čiulda mokėsi Žemaičių diecezijos kunigų seminarijoje Varniuose — tai nurodoma daugelyje jau minėtų formuliarių. Apie mokslą čia irgi trūksta duomenų. Bet reikia pažymėti, kad toje pačioje seminarijoje 1814—1818 m. mokėsi Kalikstas Kasakauskas¹⁰, taip pat būsimasis žemaičių gramatikos (1832 m.) autorius, kurį vėliau J. Čiulda savojoje gramatikoje gerokai kritikavo (apie tai — vėliau). Visai gali būti, kad per tuos dvejus kartu seminarijoje praleistus metus (1816—1818) jie buvo ir susipažinę, kad ir Varnių seminarijos skliautai galėjo tapti prieglauda bręsti mintims apie reikalą tobulinti žemaičių rašomąją kalbą.

Daugiau informacijos yra apie Čiuldos mokslą Vyriausiojoje dvasinėje seminarijoje prie Vilniaus universiteto, kur jis buvo pasiūstas, kai baigė varniškę. Duomenų visų pirma suteikia Vyriausiosios seminarijos tarybos sesijų protokolų knygos.

¹⁰ Plg.: Biržiška Vac. Aleksandrynas. V., 1990. T. 3. P. 34.

Su rugpjūčio 17 d. laišku 1818 metais Žemaičių vyskupas J. Arnulpas Giedraitis į Vyriausiąją seminariją siunčia keturis savo diecezijos klerikus: Dominiką Kryževičių, Juozą Čiuldą, Dominiką Petrelevičių ir Mykolą Herubavičių¹¹. Ten jie nuvyksta rugsėjo 2-ąją dieną¹². Pagal nuostatus išegzaminuojami. Visi keturi Žemaičių diecezijos kandidatai abu stojamuosius egzaminus — pasaulinių mokslų ir krikščioniško mokslo — išlaiko vienodai — „visiškai patenkinamai“¹³. Pristato reikalingus dokumentus. Štai Čiulda įteikia krikšto metrikų ištrauką, liudijimą, kad baigė mokslą iki penktosios klasės Kalvarijos viešojoje mokykloje, taip pat pateikiamas Žemaičių diecezijos vyriausios seminarijos kun. I. Paškevičiaus liudijimas, kad visi keturi Žemaičių pretendentai, išventinti į keturis žemesnius laipsnius, dvejus metus mokėsi seminarijoje ir pakankamai gerą pažangą parodė¹⁴. Visi jie nutariami priimti į Vyriausiąją seminariją¹⁵, o rugsėjo 17 d. iškilmingai imatrikuliuojami¹⁶.

1819 m. sausio 28 d. pirmojo kurso klerikas J. Čiulda patenka į sergančių sąrašą, bet vasario 4 d. analogiškame sąrašė jo jau nėra¹⁷. Apskritai Čiulda turbūt buvo vienas iš stiprios sveikatos, mažai sergančių klerikų. Dažnai seminarijos regento J. Lesnevičiaus tarybai pateikiami ligonių sąrašai, ligų komentarai — žiemos mėnesiais kone kas savaitę — Čiuldą dažniausiai aplenkia. Išimtimis, be jau minėto atvejo, galima laikyti 1820 m. vasario trečios dienos raportą, kad klerikas Čiulda „chory na piersi“ („plaučiai pasiligojo“?)¹⁸, 1821 m. gruodžio 19 dienos, kad Čiuldai „skauda galvą“¹⁹, ir 1819 m. gruodžio 16 dienos, kad „antrųjų metų klerikas Čiulda atsitiktinai visai nekalčiai susidūręs stipriai susitrenkė nosį ir smarkiai negaluoja — su padidėjusiu išoriniu simptomu“²⁰.

Baigęs pirmuosius studijų metus, 1819 m. birželio 17 d. Čiulda patenka į sąrašus klerikų, savo diecezijos vyresnybės leidžiamų išvykti

¹¹ VDSTPP, 1818 m. L. 55v.

¹² Ten pat. L. 57v.

¹³ Ten pat. L. 58v.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ Ten pat. L. 59v.

¹⁶ Ten pat. L. 67—67v.

¹⁷ VDSTPP, 1819 m. // MAB. F. 43—21677. L. 6v, 7v.

¹⁸ VDSTPP, 1820 m. // MAB. F. 43—21679. L. 7v.

¹⁹ VDSTPP, 1821—1822 m. // MAB. F. 43—21693. L. 123v.

²⁰ VDSTPP, 1819 m. L. 73v.

atostogų (išleidžiama 14, seminarijoje lieka 17). Matyt, gauna ir pažymą išvykstančiajam su perspėjimu, kad privalo nevēluodamas grįžti iki rugpjūčio 25 d.²¹ Bet kitais, 1820 m., Čiulda vasarą turbūt pasiliko Vilniuje, nes tarp išvykstančių atostogauti jis neminimas²².

Antrųjų mokslo metų pradžioje Čiulda pateko į prasikaltusiųjų sąrašą. 1819 m. gegužės 29 d. seminarijos taryba buvo nutarusi: tam, kad praktiškai lavintų bažnytinės iškalbos įgūdžius, per atostogas klierikai turi užsiimti pamokslų rašymu, kuriuos per ateinančius mokslo metus ketvirtakursiai ir trečiakursiai turi sakyti šv. Jono bažnyčioje, o antrakursiai — refektoriuje (valgomajame)²³. Tačiau rudenį (1819 10 07) taryba konstatavo, kad dauguma klierikų užduoties per vasarą neįvykdė, pavyzdžiui, iš antrakursių parašė tik trys, o neparašė — septyni, tarp pastarųjų ir Čiulda²⁴. Kadangi temos pamokslams buvusios nurodytos iš anksto, tai taryba užduoties neatlikimą laikanti ypatingu apsileidimu²⁵. Matyt, pirmąjį kursą baigę ir išdulkėję į tėviškes klierikai „primiršo“ vasaros namų darbus. Tačiau apskritai, kiek rodo tarybos posėdžių protokolai, Čiulda buvo papeiktas tik šį vieną kartą per visus ketverius mokslo metus. Iš tolesnių protokolų paaiškėja, kad Čiulda savo pamokslą tema „Apie bažnyčios hierarchiją“ turėjo sakyti 1820 m. vasario 22 dieną²⁶, taigi pagaliau bus jį parašęs. Kitais metais trečiakursis Čiulda pamokslą sakė jau viešai, ne refektoriuje, o Universiteto šv. Jono bažnyčioje šv. Kazimiero dieną²⁷, tik pamokslo tema nėra žinoma.

Yra ir daugiau duomenų apie Čiuldos mokslus Vyriausiojoje seminarijoje. Visų pirma yra išlikę Moraliųjų ir politinių mokslų fakulteto, kur paskaitų klausydavosi ir Vyr. seminarijos klierikai, pažangumo žurnalai. Iš jų matyti, kad Čiulda šiame fakultete, bent pirmaisiais ir antraisiais metais, klausė kai kurių kursų. Pažangumas vertintas 4 balais: puikus, geras, patenkinamas, mažas (znakomity, dobry, mierny, mały)²⁸. Pirmaisiais metais Čiuldos mokslas įvertintas: Šventasis raš-

²¹ Ten pat. L. 37—37v.

²² VDSTPP, 1820 m. L. 27—27v.

²³ VDSTPP, 1819 m. L. 56.

²⁴ Ten pat. L. 55v.

²⁵ Ten pat. L. 56.

²⁶ VDSTPP, 1820 m. L. 3.

²⁷ VDSTPP, 1821—1822 m. L. 19v.

²⁸ Moraliųjų ir politinių mokslų fakulteto studentų pažangumo knyga, 1818—1819, 1823—1824 m. m. // LietVIA. F. 721. A. 1. B. 1109. L. 1v.

tas — „patenkinamai“ (abu pusmečiai), Logika — „patenkinamai“ (abu pusmečiai) ir Hebrajų kalba — „patenkinamai“ (pirmasis pusmetis)²⁹. Antraisiais metais Čiulda vėl buvo įvertintas „patenkinamai“ beveik iš visų disciplinų, apie kurias liko duomenų, vienodai už abu pusmečius — vėl iš Šventojo rašto ir iš Logikos, taip pat iš Dogminės teologijos, iš Bažnyčios istorijos. Išimtis — tik Moralės teologija, kuri abu pusmečius įvertinta „gerai“³⁰. Palyginus šių disciplinų pažangumą su kitų studentų, matyti, kad Čiuldos nėra iš gerųjų. Tai viena medalio pusė.

Kità būtų tai, kad Čiulda sugebėjo baigti Vyr. seminariją teologijos magistro laipsniu, kurį nedaugelis kunigų teturėjo. Kaip rašo V. Merkys, „mokslo laipsnis buvo ne puošmena, o tam tikras mato vienetas, padedąs nustatyti, kiek ir kokį mokslą išėjęs laipsnį gavęs žmogus“³¹. Vilniaus Universitete galiojo keturių laipsnių sistema: 1) studento, 2) kandidato, 3) magistro ir 4) daktaro. „Studentas, išlaikęs viso kurso egzaminus, pasižymėjęs ypatingai geru kurios nors disciplinos žinojimu ir pristatęs referatą („veikalą“), gaudavo kandidato laipsnį. Mūsų akimis žiūrint, tas, kas sėkmingai baigė universitetą, turėjo būti ir mokslų kandidatas“³². Čiuldai, kaip matyti iš 1821 m. liepos 7 d. Vyr. seminarijos rektoriaus ataskaitos Rusijos švietimo ministrui, 1820—1821 mokslo metais po griežtų egzaminų buvo suteiktas teologijos kandidato laipsnis³³.

Tačiau jau 1821 m. rudenį caras patvirtino atskirus mokslo laipsnių nuostatus Teologijos fakultetui, kitokius nei visam universitetui. Liko tik trys laipsniai: 1 — kandidato, 2 — magistro, 3 — daktaro. Tad Čiulda, kandidato laipsnį gavęs kaip ir kiti universiteto studentai, magistro turėjo siekti pagal Teologijos fakulteto atskirus nuostatus: „Magistro laipsnio gali siekti tie universiteto studentai, kurie jau visiškai baigė ketverių metų Teologijos studijas ir kartu išklausė senovės literatūros, retorikos ir poezijos, filosofijos, visuotinės istorijos, fizi-

²⁹ Ten pat. L. 5, 6, 17.

³⁰ Moralinų ir politinių mokslų fakulteto studentų pažangumo knyga, 1819—1820, 1820—1821 ir 1821—1822 m. m. // LietVIA. F. 721. A. 1. B. 1110. L. 8v—9.

³¹ Merkys V. Min. veik. P. 41.

³² Ten pat. P. 43—44.

³³ Vilniaus universiteto rektoriaus S. Malevskio pasirašyto rašto Dvasinių reikalų ir liaudies švietimo ministrui nuorašas, 1821 m. liepos 7 d. // LietVIA. F. 721. A. 1. B. 134. L. 6, 8.

kos ir gamtos istorijos kursas. Šį laipsnį įgyti dar reikia gerai išlaikyti egzaminus ir parašyti atitinkamą studiją³⁴. Naujieji teologijos laipsnių reikalavimai buvo mažesni, nuo tada jau magistrą galima laikyti sėkmingai baigusiuoju universitetą (teologijos kandidatui dabar pakako dvejų metų studijų, nereikėjo rašyti referato). Matyt, Čiulda Magistro laipsnio siekė jau pagal naujuosius reikalavimus.

Smulkmenų, kaip Čiulda laikė magistro egzaminus, nežinome. Aišku tik, kad jis turėjo laikyti iš Šventojo rašto, Dogminės teologijos, Moralės teologijos, Pastoralinės teologijos, Bačnyčios istorijos ir Kanonų teisės, kad laikyti reikėjo lotyniškai, kad studiją turėjo rašyti irgi lotyniškai³⁵. Išvada užfiksuota 1822 m. birželio 28 d. tarybos posėdžio protokole, kad teologijos magistro laipsnius gavo aštuoni ketvirtąjo kurso studentai, tarp jų ir Čiulda³⁶. Tada buvo 10 ketvirtakursių klierikų, tad du iš jų magistras netapo.

Čia atsiranda prieštaravimas tarp Čiuldos silpno kai kurių dalykų mokėjimo pirmaisiais ir antraisiais metais ir įgyto gana aukšto mokslo laipsnio. Tai nėra lengva paaiškinti. Tačiau toliau šiame straipsnyje atsiskleis Čiuldos polinkis į mokslą, į teorinį mąstymą. Gal reikėtų manyti, kad turimi pažangumo duomenys nepakankami, fragmentiški (neišsamūs, apimantys tik studijų pradžią).

Yra išlikusių duomenų apie Čiuldos dėstytojus. Štai Šventąjį raštą jam turėjo dėstyti Jonas Krizostomas Gintila, kuris „visai neturėjo gabumų išaiškinti, gana skubotai žarstė pabiras frazes ir blogai tariamus kiekvienos kalbos žodžius“³⁷. Du jo studentai rašė, kad „tuščiai ketverius metus praleidome, klausydamiesi Gintilos paskaitų“³⁸. Logikos dėstytojas Angelas Daugirdas, „nepaprastai teisingas, doras, pareigingas profesorius nesugebėjo pakenčiamai išaiškinti paprasčiausio dalyko. [...] Dėl šių priežasčių Daukantas, kaip ir jo kolegos, Daugirdo filosofijos kursą įveikė sunkiai“³⁹. Apie Benediktą Klungevičių, Dogminės teologijos ir Bažnyčios istorijos profesorių, prisimename, kad nors buvo „visų mylimas ir gerbiamas“, labai uoliai stengėsi

³⁴ Worotyński W. Seminarjum główne w Wilnie: Drugi okres dziejów i zniesienie (1816—1833) // Studja teologiczne. Wilno, 1938. T. 10. S. 121.

³⁵ Ten pat. P. 119—120.

³⁶ VDSTPP, 1821—1822 m. L. 208v.

³⁷ Worotyński W. Min. veik. P. 150.

³⁸ Ten pat. P. 150.

³⁹ Merkys V. Min. veik. P. 46.

dvasininkiją išlavinti ir padaryti moralią, buvo geras vadovas, organizatorius, bet „neturėjo iškalbos dovanos, buvo priverstas laikytis savo konspektų“. „Tad Klungevičius, nors nelinkęs į mokslą, visgi dėl savo uolumo, darbštumo ir sąžiningumo buvo gana geras mokytojas“⁴⁰.

Tai vis profesoriai tų disciplinų, už kurias Čiulda gavo minėtus įvertinimus „patenkinamai“. Ir tik iš Moralės teologijos jis buvo įvertintas „gerai“. Ją dėstė Jonas Kantas Chodainis, kuris, „sumaniai perteikdamas mokslą savo klausytojams, [...] kaip žmogus, be abejo, gabus, darbštus ir doras, buvo vienas iš geriausių Vilniaus universiteto dėstytojų“⁴¹.

Norom nenorom peršasi mintis, kad pažymiai galėjo priklausyti ir nuo profesoriaus, ne tik nuo paties Čiuldos gabumų. Juk magistro laipsnis jam buvo suteiktas. Be to, per visą gyvenimą šalia savo pagrindinio kunigo darbo jis gi domėjosi įvairiais mokslais, poezija, tam skyrė savo laisvalaikį (parašė gramatiką, pastabas apie mitologiją, netgi veikalą apie kampačio ar barometro skalių patobulinimą su brėžiniais), o tam reikėjo turėti potraukį mokslui.

Be mokslinių laipsnių, yra duomenų ir apie Čiuldos dvasinius šventinimus. 1822 m. vasario pabaigoje jis buvo iššventintas diakonu kunigu⁴², o per Didįjį šeštadienį — kunigu⁴³. Primicijas laikė Velykų dieną šv. Jono bažnyčioje⁴⁴.

Nuo 1820 metų rugsėjo 1 dienos prie Vilniaus universiteto buvo įkurta Parapijos mokytojų ir vargonininkų keturmetė mokykla⁴⁵. Joje dėstyta net penkiolika dalykų, bet mokytojai tebuvo trys; tikybą ir bažnyčios apeigas turėjo dėstyti Vyriausiosios seminarijos klierikai⁴⁶.

⁴⁰ Worotyński W. Min. veik. P. 152—156.

⁴¹ Ten pat. P. 160.

⁴² Tarybos posėdžių protokolai nurodo vasario 24 d. (VDSTPP, 1821—1822 m. L. 160), o kitas šaltinis, surastas V. Jogėlos, — vasario 22 d. (Vyriausiosios dvasinės seminarijos prie Vilniaus universiteto alumnų egzaminų knyga // Peterburgo CVIA. F. 46. A. 1. B. 378. L. 9.)

⁴³ VDSTPP, 1821—1822 m. L. 160; V. Jogėlos surastas šaltinis nurodo, kad tai įvyko kovo 30 d. (Vyriausiosios dvasinės seminarijos prie Vilniaus universiteto alumnų egzaminų knyga. L. 9.)

⁴⁴ VDSTPP, 1821—1822 m. L. 178v.

⁴⁵ Informacija apie Parapijos mokytojų ir vargonininkų seminariją, 1827 m. spalio 10 d. // LietVIA. F. 567. A. 2. B. 2259. L. 175—176.

⁴⁶ Ten pat.

1821 m. rugsėjo 19 d. tarybos nutarimu turėjo būti paskirti 4 ketvirtojo kurso klierikai dėstyti ten kiekvienas po du mėnesius⁴⁷. (Ėjo tik antrieji mokslo metai.) Pirmasis iš dėstytojų ir buvo Čiulda, mokęs nuo spalio pradžios iki lapkričio pabaigos. Pranešama, kad 1821 m. lapkričio 27 d. „Juozas Čiulda, baigęs dėstyti du mėnesius trukusį tikybos mokslą Parapijos mokytojų ir vargonininkų mokykloje, egzaminavo savo mokinius, dalyvaujant tarybos nariui kanauninkui ir prefektui šviesiajam kunigui Klungevičiui bei Vilniaus gimnazijos direktoriui šviesiajam ponui Skočkovskiui. Nutarta: [...] alumnei Juozui Čiuldai už stropų naudingą tikybos dėstymą Parapijos mokytojų ir vargonininkų mokyklos mokiniams įrašyti pagyrimą“⁴⁸. Taigi galima (išvertus į šiandieninę kalbą) pasakyti, kad Čiulda puikiai atliko pedagoginę praktiką. Galbūt tai nulėmė ir jo tolesnę karjerą — po seminarijos metus padirbęs vikaru Švėkšnoje, jis jau 1823 m. rugpjūčio 22 d. Vilniaus universiteto vadovybės kviečiamas į Kauną dirbti apskritinėn mokyklon kapelionu, vyskupas J. A. Giedraitis tam nesipriešina⁴⁹.

Vyr. seminarijos tarybos posėdžių protokoluose, kaip matyti, nemaža dėmesio skiriama klierikams: vieni peikiami, kiti giriami, vieni priimami, kiti dėl prastų studijų atleidžiami, analizuojami klierikų prašymai, ligos ir pan. J. Čiulda, be j u minėto papeikimo už pamokslą, pagyrimo už kapelionavimą, kelių negalavimų, dar kelių nemintų smulkmenų — neatrodo esąs tas, kuris dažnai atkreipia tarybos dėmesį. Regis, klierikas Čiulda bus buvęs kuklus ir neišsišokėlis, gana pareigingas, nors ir ne pats pažangusis studentas.

Beveik visas Čiuldos studijų Vyr. seminarijoje laikotarpis, išskyrus kelis paskutinius mėnesius, praėjo seminarijai vadovaujant regentui J. Lesnevičiui. Iš Wiktoro Worotyńskio studijos⁵⁰ galima susidaryti gana aiškų vaizdą apie bendrą seminarijos atmosferą, klierikų buitį jam regentaujant. Dar 1818 m. sausio 22 d. vizitatorius kun. Golianskis rašė, kad regentas „aiškiai per mažai laiko skiria alumnam, su jais beveik nepalaiko jokio kontakto, [...] bet per daug užsiėmęs ekonominiais reikalais [...], ką turėtų daryti ekonomas ir valdytojas...“⁵¹ Kitas vizitatorius, kun. A. Sinhajevskis, 1820 m. birželio 8 d. raporte

⁴⁷ VDSTPP, 1821—1822 m. L. 86v.

⁴⁸ Ten pat. L. 117v.

⁴⁹ Biržiška Vac. Min. veik. T. 3. P. 38.

⁵⁰ Worotyński W. Min. veik.

⁵¹ Ten pat. P. 20.

irgi peikė regentą, be kita ko, kad nesilanko refektoriuje, o apsilankęs reikalauja kuo geriausių patiekalų sau, tuo metu klierikai dažnai nuo stalo pakyla visiškai alkani, nes negauna jokio patiekalo, tinkamai pagaminto. Ekonomas paprastai perka liesą ir nelabai šviežią mėsą, sviestas kartais būna gaižus, žuvis dvokianti, o duona nuo pat Velykų iki dabar (tad jau keli mėnesiai) buvo labai prasta, neiškepta, kad ją vos galėjo alumnai valgyti⁵².

Tad klierikų butis buvo nelengva. Vizitatorių raportai nieko nepakeitė, ir klierikai, galų gale neapsikentę, paslapčiomis surašė skundą prieš regentą J. Lesnevičių ir 1822 m. kovo 22 d. įteikė Universiteto kuratoriui A. Čartoriskiui. Skundą pasirašė didžioji dalis klierikų, tarp jų ir ketvirtakursis diakonas J. Čiulda. Nepasirašė tik pirmakursiai, kuriems, matyt, ir nebuvo pasakyta apie skundą, bei vienas kitas iš vyresnių seminaristų.

Iš šito skundo klierikų butis matyti jų pačių akimis. Iš seno esą nurodyta, kad kiekvienas klierikas turįs gauti dvejiems metams tris sutanas, tačiau kai kurie per visą laiką (4 metus) gauna tik penkias ar tik keturias. „Todėl didžiulei savo gėdai ir pažeminimui dažnai esame priversti į viešas paskaitas vaikščioti apiplyšę arba lopais apsisiuvę“⁵³. Klierikai taip pat skundžiasi, kad gauną prastą medžiagą sutanoms, prastas kepures, diržus, kelnes ir kt., nors kaina į registrus įrašoma solidi — kaip už gerus drabužius. Tad taupymą jaučią tik klierikai, o seminarijos kasa nepilnėjanti. Norėdamas per vizitaciją patraukti kai kuriuos klierikus į savo pusę, jiems regentas duodąs ir geresnio audeklo sutanoms, tik su sąlyga, kad sakysią, jog po kelis savo rublius primoką. Taigi regentas mokąs klierikus sukčiauti. Taip pat jiems perkamas prastas maistas, „žuvys paprastai sugedusios, nes jas galima pigiai nupirkti, o į registrus įrašyti kaip brangiausias“⁵⁴. Kai regentas kalba apie prasikaltusius klierikus, „nesielgia pagal religijos dvasią, bet kandžiais žodžiais plėšia kaltininko garbę, vartoja tulžingą ironiją“⁵⁵. Ir dar daug visokių kitų kaltinimų nurodoma J. Lesnevičiui.

Taigi neatrodo, kad butis Čiuldai buvo labai smagi, vadovaujant tokiam savanaudiškam regentui. Tačiau, šiaip ar taip, klierikų skundas

⁵² Ten pat. P. 24.

⁵³ Ten pat. P. 28.

⁵⁴ Ten pat. P. 28—29.

⁵⁵ Ten pat. P. 30.

pasiekė tikslą. J. Lesnevičius buvo atleistas, o Čiulda sugebėjo sėkmingai baigti Vyr. seminariją jau prie kito regento.

Ta nepasitenkinimo sėkla dėl lietuvių kalbos padėties, kuri galbūt buvo pasėta dar Ž. Kalvarijos mokykloje, toliau galėjo bręsti tarp Universiteto mūrų, Vyriausiojoje seminarijoje. Čia mokydamsis J. Čiulda turėjo žinoti apie K. Kontrimo projektą steigti lietuvių kalbos lektoratą Vilniaus universitete (1822 m. pavasarį). J. Čiulda veržėsi klausyti 1821 m. vėl išrinkto profesoriaus J. Lelevelio Visuotinės istorijos paskaitų, profesoriaus, kuris, be kita ko, skatino tirti lietuvių kalbą. Tiesa, Vyr. seminarijos taryba J. Čiuldos ir dar 9 klierikų prašymo leisti lankyti šias paskaitas nepatenkino⁵⁶, bet kas žino, ar tarp tų 400 klausytojų, nuolat sėdinčių J. Lelevelio paskaitose⁵⁷, nepasirodavo ir jis. J. Čiulda vėl klausėsi kai kurių paskaitų kartu su S. Daukantu, bendramoksliau dar iš Ž. Kalvarijos laikų. Paminėtos ir nepamintėtos aplinkybės buvo labai palankios J. Čiuldai jausti užguitą lietuvių kalbos būklę, lietuvių kalbos veikalų poreikį.

Taigi Čiulda, liepos 1 d. gavęs pinigų kelionei ir dviem arkliams, išvyko į savo dieceziją iš universiteto „visam laikui“⁵⁸. Po metų vikaravimo Švėkšnoje, kaip sakyta, 1823 m. rudenį jis jau persikėlė į Kauno apskritinę bajorų mokyklą. Kaip M. Valančius su J. Čiulda prasilenkė Ž. Kalvarijoje, taip J. Čiulda Kaune prasilenkė su Adomu Mickevičiumi, 1819—1823 m. čia dirbusiu literatūros mokytoju.

Kauno mokykla tada buvo įsikūrusi senuose buvusiuose jėzuitų vienuolyno pastatuose šalia Rotušės. Mediniame name buvo klasės, o mūriniame, „su gana vidutiniais patogumais, apgyvendinti 8 mokytojai, bet vienam — paskutiniam — nuomojamas kambarys mieste“⁵⁹. Taigi J. Čiulda, atvykęs į Kauno mokyklą kapelionauti, dėstyti tikybos, taip pat turėjo gyventi šiame mūriniame pastate, prie kurio šiandien memorialinėje lentoje parašyta, kad čia gyveno A. Mickevičius, ir greta kurios dar yra likusios laisvės viėtos...

⁵⁶ VDSTPP, 1821—1822 m. L. 85v—86.

⁵⁷ Plg.: Šidlauskas, A. Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje. V., 1986. P. 63.

⁵⁸ VDSTPP, 1821—1822 m. L. 207v—208; Vyriausiosios dvasinės seminarijos išlaidų knyga, 1820—1823 m. //MAB. F. 43—21680.

⁵⁹ Kauno apskritinės mokyklos aprašas, 1827 m. liepos 25 d. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 2259. L. 12—13.

J. Čiulda autobiografijoje rašo, kad Kaune dirbo 12 metų⁶⁰, vadinas, 1823—1835 m. Kauno mokykla jam dirbant iš pradžių buvo keturklasė, vėliau — penkiakasė, vadinosi apskritine, bet turėjo gimnazijos laipsnį ir joje buvo dėstoma tas pat, kas Vilniaus gimnazijoje⁶¹.

Kol kas nėra surasta daug žinių apie J. Čiuldos gyvenimo Kaune periodą. Jau minėti jo formuliarai iš to laiko — 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831, 1832, 1833 m. Po pirmųjų mokymo metų apie 28 metų J. Čiuldą mokyklos direktorius įrašė: „visai tinkamas toliau vykdyti savo pareigas; savo padėčiai prideramą pagarbą dar tik ima užsitarnauti“⁶². J. Čiulda, taip sėkmingai susitvarkęs su pedagogine praktika Vilniuje, Kaune, matyt, tik palengva ėmė priprasti prie mokytojo pareigų. Po trejų metų (1827 m.) tas pats direktorius jau rašė, kad J. Čiulda „sugeba gerai organizuoti pamokas, yra doras, kas ir dera dvasininkui“⁶³.

J. Čiuldos mokiniai — tai tie kietakakčiai žemaičiai, kuriais buvo taip nepatenkintas A. Mickevičius⁶⁴. Tačiau pačiam iš lietuviškos aplinkos kilusiam žemaičiui kapelionui mokyklos dvasia tikriausiai nebuvo tokia svetima, nors ta citata apie tėvų kalbos išsižadėjusius mokinius galbūt tiktų ne tik kai kuriems jo bendramoksliams, bet ir mokiniams.

Apie kapeliono mokymo turinį kol kas galima spręsti tik iš jo rankraščio „Nauka obyczajów chrześcijańskich (Krikščioniškų papročių mokslas)“. Tai veikalas, dar Vac. Biržiškos nurodytas buvęs Lietuvos mokslų akademijoje⁶⁵, dabar vėl surastas Lietuvos valstybės istorijos archyve⁶⁶. Kad tai tikrai to periodo darbas, rodo užrašas „przez Księdza Józefa Czuldę M. S. T. Kapelana Szkoły powiatowéy Kowieńskiéy (sudarytas Šv. Teologijos Magistro, Kauno apskritinės

⁶⁰ J. Čiuldos laiškas M. Valančiui, 1855 m. lapkričio 29 d. L. 16.

⁶¹ Kauno apskritinės mokyklos aprašas, 1827 m. liepos 25 d. L. 12—13; Mokytojų formuliarai, 1831 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 2891. L. 137v—138.

⁶² J. Čiuldos asmens formuliaras, 1824 m. L. 41v—42.

⁶³ J. Čiuldos asmens formuliaras, 1827 m. // LietVIA. F. 567. A.2. B. 2252. L. 53—54.

⁶⁴ Plg. Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje. K., 1970. P. 418.

⁶⁵ Biržiška Vac. Min. veik. T. 3. P. 38.

⁶⁶ NAUKA OBYCZAJÓW chrześcijańskich [...] przez Księdza Józefa Czuldę... //LietVIA. F. 1135. A. 3. B. 208.

mokyklos kapeliono Juozo Čiuldos)“. Tituliniame puslapyje rašoma, kad šis darbas išrašytas „z Dzieła ś.p. Księdza Chodaniego, i Dzieła pod tytułem *Moralis christiana* (Pollaschek) (iš a.a. kunigo Chodainio veikalo ir iš veikalo *Moralis christiana* (Pollascheko))“. Taigi Čiulda medžiagos dėstyti visų pirma sėmėsi iš savo buvusio profesoriaus J. K. Chodainio, kuris jį vertino aukštesniais pažymiais nei kiti profesorai, veikalo⁶⁷. Preliminariai palyginus tekstus, matyti, jog Čiulda savo darbą surašė pagal Chodainio knygos 2-ąją dalį „Nauka obyczajow“, tačiau gerokai sutrumpino, paprastai praleisdamas pavyzdžius, šiek tiek keitė ir struktūrą, skyrius mainė vietomis. Čiulda rašė ir patogesne mokiniam dėstyti klausimų atsakymų forma. Matyt, Čiulda kažkiek rėmėsi ir F. Pollascheko veikalu⁶⁸, tačiau jo struktūra kitokia nei Čiuldos darbo. Kai ką Čiulda bus ir nuo savęs pridėjęs. Apskritai nuodugnus Čiuldos teksto tyrimas ir lyginimas su originalais galėtų ateityje duoti nemaža papildomos medžiagos paties Čiuldos asmenybei pažinti. Pats veikalėlis parašytas tvarkingai, be braukymų, įrištas kietais viršeliais — visa kuo išoriškai panašus į Čiuldos gramatikos rankraščius (yra 39 lp. = 78 psl.). Matyt, vėliau, gyvendamas pas Lopacinskį Kairėnuose prie Vilniaus, Čiulda savo rankraštį atidavė ar pardavė Lopacinskiui, nes jame yra antspaudai: „KSIĘGOZBIÓR KOJRANSKI ŁOPACIŃSKIEGO“.

Kad Kauno periodu Čiuldai rūpėjo ir kalbos dalykai, rodytų jo susidomėjimas Dionizo Poškos žodynu. Vėliau gramatikoje Čiulda rašė: „Buvo žodynas šio autoriaus [D. Poškos] sudarinėtas, tik turbūt nebaigtas. Nežinau, kaip pats autografas atsidūrė Kaune pas p. Jurgevičių, nė kiek nemokantį žemaičių kalbos. Iš jo ir aš buvau pasiskolinęs keliolikai dienų. [...] Norėjau jį pats įsigyti, bet kaina 18 sidabro rublių tada man buvo per aukšta“ (MV 83v). Kadangi žodynas į Kauną galėjo patekti tik po D. Poškos mirties (1830 m.)⁶⁹, o Čiulda Kaune dirbo iki 1835 m., tai didžiausia tikimybė, kad jis tarp 1830 bei 1835 m. ir turėjo rankose šį veikalą. Čiuldai reikėjo gerokai žodyną pavartyti, darytis išrašų, nes vėliau, rengdamas gramatiką, pacitavo

⁶⁷Chodani J. K. *Nauka Chrześciańskiey Katolickiey Religii we trzech częściach*. Wilno: J. Zawadzki, 1823. 660 s.

⁶⁸Pollaschek Fr. *Moralis Christiana*. Vilnae: J. Zawadzki, 1824. 641 p.

⁶⁹Plg.: Pakalka K. D. Poškos žodyno genezė ir likimas // *Lietuvių leksikos ir terminologijos problemos: Lietuvių kalbotyros klausimai*. V., 1991. T. 29. P. 114—115.

net 22 eilutes iš įvairių jo vietų. Žinoma, nors mažesnė, bet yra tikimybė, kad J. Čiulda D. Poškos darbą skolinosi vėliau, dirbdamas Darsūniškyje, esančiame nelabai toli nuo Kauno, į Kauną jis nuvažiuodavo ir tada.

Vac. Biržiška mini, kad 1827 m. J. Čiulda buvo paskirtas Šiaulių vikaru⁷⁰. Kaip liudija Kauno mokyklos sąskaitų ataskaitos, J. Čiulda gaudavo algą reguliariai, kartu su kitais mokytojais nuo 1826 m. kovo mėnesio iki pat 1829 m. pradžios (išlikusios kaip tik šio laikotarpio ataskaitos), kas mėnesį po 25 rublius sidabru⁷¹, t. y. 300 per metus. Formulirai irgi rodo, kad jis tada dirbo Kaune. Tad visai atrodo neįmanoma, kad Čiulda būtų galėjęs dar ir vikarauti Šiauliuose. Tiesa, V. Jurgutis mano, kad galėjęs būti ten paskirtas nominaliai⁷², bet tam patvirtinti kol kas nėra duomenų.

Tarp tų ataskaitų galima rasti ir buitinių smulkmenų apie J. Čiuldą. Štai 1826 m. spalio 5 d. užfiksuota, kad buvo remontuojamas jam paskirtas maisto sandėliukas. Po mėnesio, lapkričio 5 d., rašoma, kad rūsyje padaryta pertvara atskirti kapelionui J. Čiuldai skyrių. Matyt, tą rudenį jis tvarkėsi, plėtė savo pagalbines patalpas. 1827 m. rugpjūčio mėn. fiksuota, kad Čiuldos butui padaryti langai — vėl, matyt, jis remontavosi, šikart gyvenamąsias patalpas ir prieš naujus mokslo metus.

Vac. Biržiška nurodo, kad 1835 09 05 vyskupas Klungevičius rašė raštą Vilniaus mokslo apygardos globėjui, „kad vietoj savo noru pasitraukusio iš Kauno mokyklos kapeliono pareigų Čiuldos skiriamas pranciškonas Pranas Zaremba“⁷³. Matyt, tai tiesa, nors dabar šis raštas nėra žinomas. Bet Vac. Biržiška sako ir tai, kad „1831—1832 m. Čiulda kapelionavo Troškūnų mokykloje“⁷⁴. Tokių duomenų surasti nepavyko. Priešingai, vienoje 1832 m. vasario 11 d. ataskaitoje už pirmąjį mokslo metų pusmetį tarp Kauno mokyklos mokytojų išvardijamas ir kapelionas Juozas Čiulda⁷⁵. Savo autobiografijoje Čiulda irgi

⁷⁰ Biržiška Vac. Min. veik. T. 3. P. 38.

⁷¹ Ištraukos iš Kauno apskritinės mokyklos sąskaitų knygos, 1826—1828 m. // LietVIA. F. 567. A. 2. B. 1987. L. 268, 272, 280 ir kt.

⁷² Jurgutis V. Min. str. P. 149.

⁷³ Biržiška Vac. Min. veik. T. 3. P. 39.

⁷⁴ Ten pat. P. 38.

⁷⁵ Kauno apskritinės mokyklos pirmojo pusmečio ataskaita, 1832 m. vasario 11 d. // LietVIA. F. 567. A. 2. B. 3033. L. 83v.

Troškūnų nemini. Tad greičiausiai Vac. Biržiškos teiginį reikia atmesti.

1835 m. Kauno dekanato kunigų sąrašė J. Čiulda jau įrašytas kaip Darsūniškio klebonas⁷⁶. Yra išlikęs nepasirašiusio pareigūno nurodymas, kad J. Čiulda, imdamas eiti šias pareigas, turi prisiekti pagal nustatytą priesaiką Kauno zemskiniame teisme⁷⁷. Savo autobiografijoje jis nurodė, kad, 12 m. išdirbęs Kauno mokykloje, dar 12 metų valdė Darsūniškio parapiją.

Nedaug pažįstamas ir šis, Darsūniškio, periodas. Tarp 27 Kauno Nemuno dekanato pasauliečių kunigų J. Čiuldos išsilavinimas buvo vienas iš aukščiausių — su laipsniais, pvz., 1835 m., be J. Čiuldos, buvo 2 kandidatai ir vienas daktaras Juozapas Valentinavičius⁷⁸, vėliau tapęs to dekanato dekanu. Tad J. Čiulda turėjo išsiskirti iš kitų klebonų, kunigų. Jau 1836 metams jis siūlomas deputatu į pavieto teismą⁷⁹, 1841 m. — į žemės teismą⁸⁰.

Yra duomenų apie kasmetes J. Čiuldos atliktas rekolekcijas, 1840 m. gegužės 2—6 dienomis rekolekcijų jis buvo Trakų vienuolyne⁸¹, 1841 m. rugpjūčio 3—5 dienomis — Kauno Pranciškonų vienuolyne⁸². Yra ir paties Čiuldos ranka rašytų pažymėjimų apie kitų kunigų rekolekcijas, vykusias pas jį, Darsūniškio klebonijoje, pvz., 1841 m. spalio mėn.⁸³ Čiulda pats yra surašęs į lentelę Darsūniškio bažnyčios fundacijų žinias 1838 m. birželio 2 d.⁸⁴

⁷⁶ Kauno dekanato pasauliečių kunigų sąrašas, 1835 m. spalio 9 d. // LietVIA. F. 694. A. 1. B. 1237. L. 2.

⁷⁷ Neidentifikuoto autoriaus raštelis Kauno zemskiniam teismui [1830—1840 m.] // MAB. F. 43—7770.

⁷⁸ Kauno dekanato pasauliečių kunigų sąrašas, 1835 m. spalio 9 d. L. 2.

⁷⁹ Kauno dekanato deputatų į teismus sąrašai, 1835 m. // LietVIA. F. 694. A. 1. B. 1237. L. 2v.

⁸⁰ Kauno dekanato deputatų į teismus sąrašai, 1841 m. // LietVIA. F. 694. A. 1. B. 1479. L. 22.

⁸¹ Pažymėjimas Darsūniškio klebonui J. Čiuldai apie atliktas rekolekcijas, 1840 m. gegužės 10 d. // Ten pat. L. 19.

⁸² Pažymėjimas Darsūniškio klebonui J. Čiuldai apie atliktas rekolekcijas, 1841 m. rugpjūčio 5 d. // LietVIA. F. 694. A. 1. B. 1577. L. 10.

⁸³ Pažymėjimas Stakliškių klebonui J. Valentinavičiui apie atliktas rekolekcijas, rašytas Darsūniškio klebono J. Čiuldos, 1841 m. spalio 5 d. // Ten pat. L. 11.

⁸⁴ Žinios apie Darsūniškio parapiinės bažnyčios fundacijos, 1838 m. rugsėjo 2 d. // MAB. F. 43—7771.

Dirbdamas Darsūniškyje, Čiulda yra dedikavęs nežinomam žemaičiui K. Donelaičio „Metų“ pirmąjį leidimą⁸⁵: „Gimtąją žemę mylinčiam žemaičiui dovanoja tautietis Darsūniškio klebonas Juozas Čiulda“⁸⁶. Bibliografas Vladas Žukas mano, kad tai dedikacija Simonui Daukantui⁸⁷, bet S. Daukanto knygos, patekusios į Lietuvos mokslo draugijos biblioteką, tokio tipo signatūrų, kaip senoji šios knygos signatūra, neturi. Be to, S. Daukantai priklausiusi kita tokia pat knyga taip pat yra šioje bibliotekoje. Bibliotekininkas Pranas Razmukas mano, kad tai ne S. Daukanto bibliotekos knyga, tad dedikacijos adresatas kol kas laikytinas nežinomu.

Užbėgant už akių pasakytina, kad labai atsargiai galima įtarti, jog dar Darsūniškyje imtas rašyti svarbiausias Čiuldos darbas — gramatika.

Kokius reikalavimus J. Čiulda kėlė kunigo kalbai, gali suprasti iš jo gramatikos pratarmės: „Visi žino, kaip žemaičių tauta yra prisirišusi prie savo dvasininkijos. Jei savo ruožtu ir dvasininkai, kalbėdami, sakydami pamokslus, rašydami katekizmus [...] teiktusi tiksliai laikytis taisyklių...“ (MV 4—4v). Matyt, ir jis pats stengėsi kuo tvarkingiau kalbėti iš sakyklos, o tai daryti daugiausia progų turėjo būtent Darsūniškyje.

Apie Čiuldos charakterį šiek tiek duomenų yra iš Kauno Nemuno dekanato dekanato J. Valentinavičiaus raportų. 1840 m. gruodžio 14 d. jis rašo, kad „kunigas Petras Karpavičius, Darsūniškio bažnyčios vikaras [...], paskirtas Čiobiškio bažnyčios vikaru, po daugelio nemalonių pokalbių su klebonu Čiulda išvyko iš Darsūniškio į Čiobiškį“⁸⁸. Nors visai neaišku, dėl ko ir kaip nesutarė klebonas su vikaru, visgi tai turbūt nerodo nuolankaus, nuolaidaus klebono charakterio. Kitas J. Valentinavičiaus raportas tai lyg ir patvirtina: „kunigas Juozas Čiulda, Darsūniškio klebonas, pakankamai išsilavinęs pavyzdingai atlikti

⁸⁵ Donaleitis Ch. Das Jahr in vier Gesängen. Königsberg, 1818.

⁸⁶ Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto biblioteka (toliau — LLTIB), sign. 499.

⁸⁷ Žukas V. Lietuvos knygotyros bruožai. V., 1989. P. 34.

⁸⁸ Kauno Nemuno dekanato dekanato J. Valentinavičiaus raštas Vilniaus vyskupui Klungevičiui, 1840 m. gruodžio 14 d. // LietVIA. F. 694. A. 1. B. 1539. L. 139.

religines apeigas, tačiau yra truputį pasipūtęs, karštas ir užsispyręs⁸⁹. (Prie šitos charakteristikos dar sugrišiu straipsnio pabaigoje.)

Pirmasis žinomas originalus J. Čiuldos veikalas, surastas Stasio Skrodenio⁹⁰, rašytas Darsūniškyje. Tai „Kampamačio ir barometro skalės patobulinimas (Kątomierz i skala barometryczna ulepszone przez...)“⁹¹, — 30 puslapių rankraštis ir dar septyni puslapiai brėžinių (18 brėž.) (Jis taip pat buvo padovanotas Lopacinskiui, nes jame irgi yra Kairėnų bibliotekos antspaudas.).

J. Čiulda labai kruopščiai rengė šį darbą. Jis sukūrė gana sudėtingą krumpliaračių sistemą, suskaičiavo jų krumplius, kaip jie turi vienas kitą veikti, panaudojo laikrodžio mechanizmą matuoti kampo minutes bei sekundes. Tam nubraižė net 18 brėžinių, ir, kas taip pat svarbu, buvo pats pasidaręs savo sukurtus prietaisus, kaip pats teigia, „šio aprašo modelį darė pats autorius [...]. Tai rankų darbas, be mašinos, ir net mažiausia jo dalelė nėra gaminta fabrike“⁹². Visa tai rodytų neabejotiną J. Čiuldos kruopštumą. Tiesa, fizikas Antanas Bandzaitis gana kritiškai įvertino šitą darbą: „Pasiūlytas projektuose metodas patikslinti matlankio ir barometro parodymus tėra tik teorinis, praktiškai neįgyvendinamas. Praktiškai būtų neišvengiamas dantračių sukibimo, jų ašių laisvumas, dantelių pasiskirstymo netolygumas. Be to, autorius nieko nesako, kaip pasiekti kampų kraštinių tikslių orientaciją. Su stulpelio aukščiu barometre dar sudėtingiau. Jau XVII—XVIII a. astronomijoje bei geodezijoje kampai buvo gana tiksliai matuojami įtaisant teleskopuose bei žiūronuose plaukelius ar voratinklio siūlelius — ar nejudamus, ar stumdomus mikrometriniu sraigtu. Taigi pateiktieji projektai nėra nei labai naujoviški, nei praktiškai taikytini“ (cituojama iš asmeniškai A. Bandzaičio pateikto teksto). Tai aiškus mokslininko mėgėjo darbas. Bet, šiaip ar taip, tai rodo ir klebono polinkį į mokslą, mokslinį, teorinį, nors ir nepraktišką, mąstymą.

⁸⁹ Kauno Nemuno dekanato dekanas J. Valentinavičiaus slapta nuomonė apie šio dekanato kunigus, 1842 m. birželio 2 d. // LietVIA. F. 694. A. 1. B. 1681. L. 48 (43) (šį dokumentą surado ir nurodė V. Jogėla).

⁹⁰ Skrodenis S. Dainos iš Juozo Čiuldos rankraščio // Kraštotyra. V., 1967. P. 187.

⁹¹ KĄTOMIERZ I SKALA BAROMETRYCZNA ulepszone przez Xiędza Józefa Czuldo... // MAB. F. 9—3172.

⁹² Ten pat. L. 15.

Apie paskutinį J. Čiuldos gyvenimo tarpsnį naujų duomenų kol kas nerasta. Jis pats autobiografijoje rašo: „išgyvenęs joje [Darsūniškio klebonijoje] 12 metų, atsisakiau ir apsiėmiau kapeliono pareigų pas Švies. poną Lopacinskį Kairėnuose prie Vilniaus, iš ten persikėliau į Baltarusiją. Esu pas tą patį poną Lopacinskį kapelionu jo dvare Sarijoje“⁹³, — tai rašyta 1855 metais. Vac. Biržiška [štai kaip baigia J. Čiuldos biografiją: „1846 m. gyveno Vilniuje, jokių [pareigų nei-damas. 1847—1849 m. buvo privatinis kapelionas Lopacinskio dvare Kairėnuose ties Vilniumi, nuo 1850 m. ligi mirties kapelionavo to paties Lopacinskio dvare Sarijoje, Siebiežo dekanate, kartu eidamas ir Rasytės vikaro pareigas. Mirė Sarijoje 1861 m. gegužės 30 d. (n.s. birželio 11 d.)“⁹⁴. Kol kas, nesuradus daugiau dokumentų, čia patei-kiamų Biržiškos datų verifikuoti negalima.

Tai, kad J. Čiulda savo noru atsisakė Darsūniškio klebonijos, kad visą savo likusį gyvenimą buvo susijęs su Lopacinskiais — ir Kai-rėnuose, ir Sarijoje — daro labai tikėtiną, nors nepatikrintą hipotezę, kad į mokslus linkęs Čiulda norėjo atsiduoti mecenato Lopacinskio globai, norėjo turėti laiko įgyvendinti savo sumanymams. Visai gali būti, kad dėl mecenato Lopacinskio globos Čiulda ir galėjo parašyti gramatiką.

2. Gramatikos rankraščiai. Taigi kaip tik tuo, mažiausiai mums pažįstamu Sarijos periodu ir turėjo J. Čiulda rašyti savo svarbiausią darbą — „Trumpus samprotavimus apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles“ (apie užuominas, leidžiančias spėlioti, kad šie „Samprotavimai“ rašyti dar Darsūniškio periodu, bus toliau).

Iki 1959 m. apie šios gramatikos buvimą buvo žinoma tik iš J. Kar-łowicziaus 1875 m. studijos „O Języku litewskim“⁹⁵, bet tais metais Vytautas Jurgutis atrado ir identifikavo jos 1854 m. rankraštį mirusio bibliografo Vytauto Steponaičio rinkiniuose⁹⁶, patekusiuose į Respub-likinę (dabar — M. Mažvydo nacionalinę) biblioteką. V. Jurgutis jį pristato: „J. Čiuldos rankraštis yra storokas tvirto popieriaus sąsiu-

⁹³ J. Čiuldos laiškas M. Valančiui, 1855 m. lapkričio 29 d. L. 16.

⁹⁴ Biržiška Vac. Min. veik. T. 3. P. 38.

⁹⁵ Karłowicz J. O Języku litewskim // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności. Kraków, 1875. T.2. S. 360—361.

⁹⁶ Jurgutis V. Rasta Juozo Čiuldos 1854 metų gramatika // Bibliotekų dar-bas. 1960. Nr. 1. P. 24—27.

vinis, įrištas į kieta, gerokai padėvėta viršelį. Šasiuvinio formatas 21 × 17 cm, visi lapai smulkiai prirašyti abiejose pusėse. Titulinio lapo nėra, niekur nėra nė autoriaus pavardės. Tačiau pirmojo puslapio viršuje, nežinia kieno ranka ir kada, pieštuku užrašyta veikalo antraštė: „Pomysły o prawidłach gramatycznych języka żmudzkiego i nad Mitologją Litewską“⁹⁷. Jau tada V. Jurgutis akylai įžvelgė, kad turėjo būti ir kitas tos pat gramatikos rankraštis, nors Vac. Biržiška visus žinotus duomenis buvo priskyęs vienam. O kitas rankraštis, rašytas 1855 m., atsirado tik 1989 m., tų metų spalio mėnesį jį nusipirko Poznanės universiteto biblioteka⁹⁸.

Pirmasis rankraštis turi tik 73 lapus, pratarmės gale nurodyta: „Rašiau 1854 m.“ Šis rankraštis turi vėlesnį antspaudą „Biblioteka alumnów Seminarjum Sejneńskiego“. V. Jurgutis mano, jog „galima spėti, kad į Seinų seminarijos biblioteką rankraštis bus patekęs iš A. Baranausko palikimo. Savo ruožtu, Baranauskas, gal būt, buvo gavęs J. Čiuldos rankraštį iš Vilniaus archeologinės komisijos“⁹⁹. Iš tikrųjų yra J. Čiuldos laiškas su dovanojamų 20 knygų ar rankraščių sąrašu Vilniaus archeologijos komisijai, kuriame pirmuoju numeriu įrašytas „Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles“¹⁰⁰. Jeigu J. Čiulda turėjo tik du savo gramatikos egzempliorius, tai tikra, kad kaip tik šį ir padovanojo Archeologijos komisijai (toliau jį vadinu sutrumpintai — AK). Jeigu įtartume, kad galėjo būti dar ir trečiasis variantas, tada turėtume abejoti ir šio teiginio tikrumu. Bet tai mažai tikėtina. Kaip AK pateko į V. Steponaičio rinkinius, kol kas taip pat nėra žinoma.

Antrojo (1855 m.) rankraščio (MV) istorija būtų tokia. Apie tuos metus J. Čiulda gauna žemaičių vyskupo laišką (nesurastas, J. Čiuldos kartu su knygomis ir AK 1858 m. padovanotas Archeologijos komisijai), kuriame, matyt, iš kažkur sužinojęs vyskupas teiraujasi apie gramatiką. J. Čiulda turbūt tada ir ima rašyti specialų nuorašą su dedikacija M. Valančiui (todėl ir trumpinamas MV), kurios neturi AK. MV parengtas ypač kruopščiai, adata parašėse vienodu atstumu subadytos

⁹⁷ Jurgutis V. Juozo Čiuldos gramatikos „Pratarmė“ // Knygotyra. 1974. Nr. 4 (11). P. 149.

⁹⁸ Plg.: Hasiukas M., Subačius G. Dar vienas Juozo Čiuldos gramatikos rankraštis // Gimtoji kalba. V., 1990. Nr. 8—9. P. 36—39.

⁹⁹ Jurgutis V. Ten pat. P. 152.

¹⁰⁰ Krokuvos Jogailos universiteto rankraštynas. Sign. 5099. L. 88—89.

skylutės, per jas visas popierius lygiai suliniuotas pieštuku, visi žemaitiški pavyzdžiai įrašyti raudonu rašalu, vadinasi, kaitaliojant plunksną ir rašalinę. Nors AK irgi laikytinas gramatikos švarraščiu, ne juodraščiu, MV už jį gerokai tvarkingesnis, dailesnis. Šį rankraštį Čiulda ir siunčia vyskupui. Laiške 1855 m. lapkričio 29 d. rašo: „Dėl mano keverzonės spausdinimo, tai manau, kad neverta. [...] Jeigu kada ir pavyktų ją atiduoti spausdinti...“¹⁰¹ Žinoma, bet koks autorius norėtų savo darbą matyti išspausdintą, tačiau žemaitiškus pavyzdžius raudonai įrašė, aišku, ne spaustuvininkui (taip jis ir nebūtų išspausdinęs), bet žemaičių inteligentijai skaityti iš rankraščio. Gramatiką siunčia su viltimi „išalkusiam žemaičių literatui pagelbėti“. Čiulda puikiai žino, kad Varniai yra Žemaitijos kultūros centras, inteligentų susibūrimo vieta, todėl jam labai svarbu savo darbą kaip tik ten nusiųsti, nors rankraštį.

M. Valančius turbūt iš karto MV perduoda į Vilnių spaustuvininkui A. Zavadskui. Tai lyg ir rodytų netiesioginę M. Valančiaus, gal ir kitų žemaičių šviesuolių aprobatą. Po kurio laiko J. Čiulda, jau žinodamas, kad rankraštis spaustuvėje, prašo neidentifikuoto Stanislovo pasiteirauti Zavadskį, ar jau išspausdintas Žemaičių vyskupo atsiųstas gramatikos rankraštis, kokia egzemplioriaus kaina ir kt.¹⁰² Tačiau Zavadskui tai rodosi per brangu, jis suskaičiuoja, kad vienas lankas kainuotų 12 sidabro rublių ir 30 kapeikų, knyga galėtų būti išspausdinta tik autorius lėšomis.

Po to apie MV rankraštį sužinome tik iš J. Karłowicziaus darbo — gerokai po Čiuldos mirties. Karłowiczius šį rankraštį pasiskolina iš Zavadskio. Karłowiczius nurodo tikslų MV lapų skaičių — 88 (AK yra tik 73, glaustesnis tekstas), kad jis rašytas 1855 m., pateikia pavadinimą: „Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles ir pastabos apie lietuvių mitologiją“ („Krótkie pomysły o prawidłach gramatycznych języka żmudzkiego oraz uwagi nad mitologią litewską“). Visai nežinia, kur MV buvo iki 1989 m. Poznanės universiteto bibliotekos darbuotojas Wiesławas Wydra spėja, kad jis gali būti iš Zakrzewo dvaro, esančio šalia Gniezno, bibliotekos. Tiesa, rankraštis dabar teturi 87 lapus, bet todėl, kad titulinis lapas, prieš

¹⁰¹ J. Čiuldos laiškas M. Valančiui, 1855 m. lapkričio 29 d. L. 14—16.

¹⁰² J. Čiuldos laiškas Stanislovui // Poznanės universiteto bibliotekos rankraštynas. Sign. 3262 (laiškas saugomas kartu su MV).

parduodant bibliotekai, buvo išplėštas, o MV supaginuotas tik dabar, Poznanėje. Pardavėjas sakė, kad tituliniam lape buvusi parašyta autoriaus kunigo pavardė, lyg *Czuloo* ar panašiai — pardavėjas bus raidė *d*, XIX a. rašytą kiek kitaip nei šiandien, sumaišęs su *o*. Iš tikrųjų lenkiška forma *Czuldo*. MV, praradęs titulinį lapą, prarado ir pavadinimą. Autentiškas pavadinimas, kaip matyti iš J. Karłowicziaus darbo, turėjo ir pastabas apie lietuvių mitologiją. Tačiau Čiulda minėtame laiške M. Valančiui rašė, kad „jeigu kada ir pavyktų ją [gramatiką] atiduoti spausdinti, reikėtų priedą apie lietuvių mitologiją atskirti, palikti rankraščiu ir iš bendrojo pavadinimo išbraukti žodžius „ir pastabos apie lietuvių mitologiją“.“ M. Valančius atskyrė tas dabar nežinomas mitologijos pastabas, o šitame leidinyje, vykdant autoriaus valią, ir pavadinimas vartojamas trumpesnis, be žodžių apie mitologiją. Palyginti su AK pavadinimu, MV vis tiek ilgėlesnis, be to, tikslesnis.

MV taip pat įrištas kietais viršeliais, mažai dėvėtai. Panašaus sąsiuvinio formato, prirašytos abi kiekvieno lapo pusės.

Palyginus MV ir AK tekstus, paaiškėjo, kad jų skirtumai neesminiai. Tai tik perrašant MV J. Čiuldai šovę į galvą smulkūs redakciniai taisymai. Pavyzdžiui, kartais pridėta daugiau žemaitiškų pavyzdžių: *dūbi, krati, apwali* MV 46; *grazesnė, gražiausė, dydesnės, dydiausės* MV 47; *pagretiou, pasalū, wyjnkart* MV 67v ir kt. Pasitaiko ir sutrumpintų, pakoreguotų žemaitiškų pavyzdžių: vietoj AK 64 *turiejušes, kasymas, turiejymas, raszidamos* MV 74v palikta tik *turiejymas*, vietoj AK 66v pavyzdžio *žmogaus arta dyrwa* MV 78v įrašyta *žmogaus pakyrstas medis*, AK 45 žodžiai *kastas, kapotas, raszitas, kasemas, kaposemas, raszisemas* MV 50 sukeisti vietomis: *kastas, kasemas, kapotas, kaposemas, raszitas, raszisemas* ir pan. Nors nedažnai, bet pakoreguojamas ir lenkiškasis MV tekstas. Štai 76 lape, kur kalbama apie reikiamybės dalyvius, pvz., *raszityna ira*, Čiuldos pridėtas AK nesantis komentaras: „Iš tokio raiškos būdo kai kas norėjo žemaičių kalbai sukurti bevarde giminę; bet veltui. Juk jeigu tokia giminė būtų, ji turėtų savo galūnes ir nurodomąjį įvardį, kaip kad lenkų *to*“. Kartais tiesiog redaguojama, žodžiai sukeičiami vietomis ir pan. Visa tai bus aiškiai matyti iš gramatikos komentarų. Dar verta paminėti, kad MV gale pridėtų dainų tvarka pakeista, o dainos „Ant kalnų rūgej...“ net posmai sukeisti vietomis. Tad Čiulda nekeitė savo gramatikos struktūros, tik perrašydamas ką ne ką pakoregavo.

Kyla klausimas, ar AK rankraščio 1854 metai ir yra gramatikos rašymo data. Vargu ar per vienerius metus galima sukurti tokį darbą. Kai kurios teksto užuominos leidžia manyti, kad bent pradėta rašyti ankstėliau. Apie Kaliksto Kasakausko gramatiką, spausdintą 1832 m., Čiulda rašo, kad ji išleista prieš keliolika metų (MV 4v), taigi galima spėti, kad bent jau šita pratarinės vieta rašyta tarp 1843 ir 1851 m. Kitas faktas, kad jis, atmesdamas rašmenį *ó*, mano jį būsiantį žemaičių ortografijos naujove (MV 21v), gali rodyti, kad Čiulda, šitą pirmojo skyriaus vietą rašydamas, dar nebuvo matęs S. Daukanto „Būdo senovės lietuvių – kalnėnų ir žemaičių“ (1845 m.), kur ištiesai vartojamas *ó*. O sunku įsivaizduoti, kad tokia svarbi knyga būtų galėjusi nepatekti į J. Čiuldos rankas (jis ir pats rašė studiją apie lietuvių mitologiją!), ypač kai dirbo Darsūniškyje, Žemaičių diecezijos pašonėje. Vėlgi peršasi prielaida, jog Čiulda gramatiką galėjo rašyti ir prieš 1845 metus. Tačiau daryti tvirtesnei išvadai, pvz., kad Čiulda „Trumpus samprotavimus“ jau rašė apie 1843–1845 m., šitų gana hipotetinių duomenų nepakanka, galima tik atsargiai pasakyti, kad galbūt jau ir Darsūniškio laikotarpiu Čiulda bent šiek tiek darbavosi prie savo gramatikos.

3. Žemaičių kalba, tauta, tarmės. Tai, ką šiandien suvokiame kaip lietuvių tautą ir kalbą, XIX a. viduryje dažnai buvo pramaišiu vadinama ir lietuvių, ir žemaičių tauta bei kalba, ar ir abiem pavadinimais iš karto. XIX a. jau buvo suirusi ankstesnė XVI–XVII a. šiųdviejų pavadinimų opozicija, kada *lietuvių kalba* visų pirma reiškė Vilniaus krašto ir paties miesto kalbą (šnekamąją ir rašomąją), o *žemaičių* — buvusios Žemaičių kunigaikštystės centro Kėdainių apylinkių kalbą, nors ji ir rėmėsi, šiandien pasakytume, vakarų aukštaičių, jokia ne žemaičių tarme¹⁰³. Šios opozicijos niveliavimasis XVIII a. plėtėsi pirmiausia dėl to, kad, Vilniui vis lenkėjant, toji tuometinė lietuvių kalba visai sunyko, tad neliko vieno opozicijos dėmens. XIX (net XVIII!) amžiuje, gausėjant žemaičių tarmėmis (šiandienine prasme) grįstų raštų, taigi randantis naujai ir net vyraujančiai rašto tradicijai (o ji, žinoma, rodė ir apskritai žemaičių kultūros kilimą), po truputį nyko ir kitas opozicijos dėmuo, pavadinimai *žemaičių* ir *lietuvių*, vienas mažiau, kitas labiau ėmė prarasti savo denotatus. Vis ryškėjant naujai tradi-

¹⁰³ Plačiau apie tai žr.: Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. V., 1987. T. 2. P. 273–279; V., 1988. T. 3. P. 166, 167 tt.

cijai, taigi atsirandant naujam denotatui — vienam vietoj dviejų — kartu ėmė kisti ir signifikatai, abu signifikantai lyg ir perėmė palaipsniui tą patį signifikatą, t.y. *žemaičių* ir *lietuvių* ėmė reikšti tą pačią, jau suvokiamą kaip vieną etninę Lietuvos kalbą.

J. Čiuldai žodžiai *žemaičių*, *lietuvių* buvo visai nevienareikšmiai¹⁰⁴. Juos vienaip vartojo rašydamas apie tarmes, kitaip — apie kalbas. Kaip matyti iš viso gramatikos teksto, J. Čiulda gana griežtai skyrė tris tarmes: 1) žemaičių, 2) lietuvių ir 3) prūsų. Dažnai lyginamos žemaičių ir lietuvių tarmės, pvz.: „lietuvių tarmėje vietoj galinio *e* dažniausiai tariamas *a* arba *o* [...]: *szulinia* [...], bet žemaitiškai sakoma *szùlyné*“ (MV 16v); „mot. giminės daugiskaitos pirmasis ir ketvirtasis linksniai žemaičių tarmėje turi vienodas galūnes ir skiriasi tiktai kirčiu [*trobos*]. Lietuvių tarmėje pirmasis linksnis baigiasi *os*“ (MV 44); „toks nevienodumas [kad vakarų žemaičiai žodžių *Bažnīczé*, *saujé* ir kt. vns. linksniuoja penktąja, o dgs. — ketvirtąja forma] rodosi esąs kažkoks lietuvių tarmės praskisverbimas į žemaičių“ (MV 44v). Žemaičių ir lietuvių tarmės taip pat lyginamos MV 19v, 45v, 55, 55v, 57, 57v ir kai kur kitur. Nėra abejonės, kad, kalbėdamas apie tarmes, J. Čiulda netapatina žodžių *žemaičių* ir *lietuvių* ir supranta šias tarmes jau visai moderniai (*lietuvių* vadina aukštaičių tarmę). Kaip atskirą jis suvokė ir Prūsijos lietuvių tarmę, kartais ir ją lygino su žemaičių bei lietuvių, pvz.: „lietuvių tarmėje, akla! nusižiūrint į lenkų kalbą ir tuo kenkiant vietinei kalbai, dviskaita nyksta; lietuvių prūsų tarmėje, jau truputį suvokietintoje, vis dėlto dažniau pasitaiko; o gryoje žemaičių tarmėje iki šiol visa dviskaitos vartosena išlieka“ (MV 36v). Pavyzdys parodo ir J. Čiuldos skirtingą šių tarmių vertinimą.

Retkarčiais J. Čiulda skaido tarmes dar smulkiau — į patarmes. Pavyzdžiui, jis mini vakarų žemaičių (MV 6, 28, 44), tolesnę, t.y. rytų žemaičių (MV 28), patarmę, lietuvių Ukmergės tarmę, lietuvių „gyvenančių palei Gardino vieškelį, nuo Rumšiškių miestelio į Trakų pavieto gilumą“, tarmę (MV 2v).

Kitaip minėtus terminus J. Čiulda vartoja pavadindamas kalbą. Visų pirma XIX a. pirmojoje pusėje ir viduryje lietuvių kalba ne visada buvo vienodai suprantama. Pavyzdžiui, S. Daukantas prie jos

¹⁰⁴ Tokį skirtumą jau buvo užčiuopęs ir P. Jonikas, tačiau, neturėdamas viso gramatikos teksto, negalėjo plačiau apibendrinti, plg. Jonikas P. Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje. Chicago, 1987. P. 233—234.

buvo priskyres ir latvių kalbą. J. Čiulda, matyt, ja laikė visas etnines Lietuvos tarmes bei Prūsijos lietuvių tarmes, jis rašė, kad „lietuvių prūsų kalba šiaip ar taip yra lietuvių žemaičių“ (MV 25v). Tačiau šitaip, vėlgi visai moderniai, suvoktą kalbą J. Čiulda dažnų dažniausiai vadina tiesiog *žemaičių kalba* (MV 9, 10v, 14v, 15, 19v, 21, 23, 26, 28v, 31v, 35v, 36v, 37, 39v, 46, 53v, 54, 63, 69, 74v, 76, 79, 83v ir kt.). Retkarčiais jis greta kaip absoliutų sinonimą pavartoja ir žodį *lietuvių*: „kadangi šita būdvardžių rūšis [įvardžiutiniai] yra ypač savita, būdinga tik žemaičių ir lietuvių kalbai, pavadinau juos *išskirtiniais* būdvardžiais“ (MV 37v); „lietuvių, arba žemaičių, kalba tinkama eilėms skanduoti“ (MV 80v); „lietuvių kalba, ar ją ir žemaičių pavadinsime...“ (MV 2v).

Su „kalbos“ sąvoka glaudžiai susijusi „tautos“ sąvoka. Gramatikos tekstas rodo, kad Čiulda lietuvių tautai priskyrė etnines žemaičių, lietuvių (aukštaičių) ir prūsų (lietuvių) grupes, plg.: „bet nežinome, koks buvo senovės žemaičių, kitaip sakant lietuvių, tautos, šiandien žinomos prūsų, žemaičių ir lietuvių vardais, kalbos tonas“ (MV 20v). Vadinas, jo sąmonėje šie etnonimai geografiškai sutapo su tarmėmis, tarmių žemėlapis būtų turėjęs maždaug sutapti su lietuvių tautos gyvenamu plotu — taigi tautą J. Čiulda suprato visų pirma etniškai. Tautą, kaip ir kalbą, jis panašiai vadino ir *lietuvių*, ir *žemaičių*, dar plg.: „lietuvių, t.y. ir žemaičių, tauta...“ (MV 8), nors dažnėliau visgi rašė apie *žemaičių* tautą, kaip kad ir apie *žemaičių* kalbą: „neturėdama savų rašmenų, žemaičių tauta perėmė iš lenkų lotyniškuosius“ (MV 10v); „reikia aiškios ir išsamios gramatikos, kokios žemaičių tauta iki šiol neturi“ (MV 4v).

XIX amžius, laikomas lietuvių nacionalinio atgimimo amžiumi, ardydamas senąją socialinę struktūrą, darydamas šalia bajorų laisvais žmonėmis ir valstiečiais, ardė ir senąją tautos sampratą, kad tauta — tik bajorai. Jau universitete J. Čiulda galėjo girdėti, kad J. Lelevelis terminą *tauta* „tapatino su „liaudies“ sąvoka“¹⁰⁵. J. Čiuldai apie XIX a. vidurį tauta jau buvo ir valstiečiai, liaudis, ne tik bajorai; ryškus pavyzdys būtų tokia ištrauka: „Žemaičių eiles sudaro liaudies, t.y. paprastų žmonių, dainos ir šventos giesmės. [...] Jos [...] yra įgimtas, visiškai laisvas jausmas. Taigi tam tikra prasme galima sakyti, kad šita tauta, nepažįstanti poetus varžančių taisyklių, yra poetiška iš prigim-

¹⁰⁵ H. Łowmiański pastebėjimas cit. iš: Šidlauskas A. Min. veik. P. 64.

ties“ (retinta — G.S.) (MV 80). Vadinasi, tauta ir liaudis — tapatybė, kitaip sakant, nebėra žmonių, kurių neapimtų „tautos“ sąvoka.

4. Bendrinė žemaičių kalba. Kaip jau yra užsiminta, Lietuvos didžiuosiuose centruose Vilniuje ir Kėdainiuose XVI—XVII a. natūraliai atsiradusios rašomųjų kalbų tradicijos viena anksčiau, kita vėliau ėmė nykti visų pirma dėl stiprios polonizacijos. Jau XVIII a. vidury ėmė rasti žemaitiškų (šiandienine reikšme) spaudinių, vienas pirmųjų bene buvo „Ziwasat Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa“, Vilnius, 1759 m.¹⁰⁶ (pirmasis, bet nesurastas leidimas — 1753 m.). Ši žemaičių rašto tradicija sustiprėjo XIX a., apogėjų pasiekė maždaug dešimtmetį prieš 1863 m. sukilimą; tada susidarė palankios sąlygos, kai M. Valančius tapo vyskupu Varniuose. J. Čiuldos gramatika, parašyta tuo metu, kai M. Valančius ten rinko savo šalininkus inteligentus, svajotojo steigti Žemaičių akademiją, laikraštį, biblioteką ir pan.¹⁰⁷, Lietuvoje jau palyginti seniai žemaičių tarmių pagrindu rašytiems raštams vyraujant, būtų turėjusi gana brandų skaitytoją, jei tik būtų buvusi išspausdinta — poreikis jai jau buvo. Tai svarbu. Kaip liudytų Čiuldos gramatikos siuntimas spausdinti, M. Valančius, mecenatas, ją aprobavo. Tai irgi svarbu. Ir be galo svarbūs buvo visuomenės struktūros pokyčiai, leidę formotis ir minėti naujajai tautos sampratai. Ku.iantis rašomosioms kalboms XVI—XVII a. feodalinė struktūra labai trukdė ir neleido nusistovėti vientisai, vienodai tautos kalbai: tai ir didžiosios gyventojų dalies (valstiečių) neraštingumas, neleidęs nusistovėti rašomosios kalbos normoms, trukdęs kalbai tapti bendra, tai ir valstiečių tautinės savimonės nebuvimas, jų neįėjimas į tautą, neskatinęs jų galvoti ir apie savo gimtąją kalbą. Čiuldos metu viskas kito. Laisvėjo žmonės, vadinasi, jie darėsi judresni, galėjo daugiau keliauti, maišytis, kalbai darėsi sąlygos niveluotis, vienodėti. Gausėjo skaitančių žmonių ir tarp valstiečių, o tai jau palanki terpė vešėti bendrai visos tautos kalbai. Pagaliau augo tautinė etninė savimonė, neatskiriama nuo gimtosios kalbos. Tai skatino vertinti savą kalbą. Nors Čiuldos darbas atrodytų esąs tik vienas iš daugelio mėginimų parašyti žemaičių kalbos gramatiką, aišku, kad tiek dėl savo kokybės, tiek dėl sąlygų turėjo daugiau galimybių tapti formuojančiosi žemaičių

¹⁰⁶ Apie šios knygos kalbą išsamų straipsnį žr.: Girdenis A. Baltiškųjų *tj, *dj refleksai 1759 m. „Žyvate“ // Baltistica. 1972. T. 8(2). P. 173—191.

¹⁰⁷ Plačiau žr. Aleksandravičius E. Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831—1863 metais. V., 1989. P. 84—94.

bendrinės kalbos pamatine norminamąja gramatika. (Tiesą sakant, tai ko gero buvo pirmoji reali Lietuvos proga sukurti savo bendrinę tautos kalbą).

Kokią kalbą ir kaip siūlė norminti Čiulda, paaiškės toliau. Čia reikia dar kelių žodžių apie kitą lietuvių raštijos tradiciją — Prūsijoje. Ji, kitaip negu Lietuvoje, nusistėjo jau XVII a., nuo J. Rėzos, D. Kleino leidinių, ir iki pat XX a. iš esmės nekito. Čiulda labai jautė prūsiskosios tradicijos vertę, autoritetą. Jis negalėjo greta jos stabilumo nematyti savo, naujosios žemaitiškosios tradicijos, nenuoseklumą. Čiulda kartais siūlo sekti prūsų lietuvių ortografija: „žemaitis [...] *ch* keičia garsu *k* [...], o čekai ir prūsai lietuviai iki šiol teberašo *Kristus*“ (MV 10v—11); „įsitikinę, kad tokie garsai yra, prūsų autoriai į savo ortografiją įdiegė dvi nosines raides: *ž*, *ų*. [...] turime naudotis prūsų išradimu ir perėmę šių pastarųjų nosinių balsių raides įtraukti į savo ortografiją“ (MV 25). Čiulda labai išaukština Donelaitį, apie jo poemą sako, esą ji yra „puikių puikiausia ir kartu kaimišškai paprasta“ (MV 3v). Labai svarbu, kad Čiulda, pacitavęs „Metų“ pradžios 52 eilutes autentiška, beveik nepakeista Donelaičio rašyba, 17 eilučių (būtų 18, bet 10-oji praleista) perrašė, kaip pats pavadino, „žemaitiškai pagal siūlomą ortografiją“ (MV 86v), o iš tikrųjų ne tik rašybą pakeitė savąja, bet sužemaitino ir fonetiką (*wissur* > *wysūr*, *per Žiemą* > *par žyjną* ir t.t.), ir morfologiją (*gaiwīdami* > *gajwindamis*), tik nežemaitino leksikos, neaiškius žodžius aiškino išnašose. Visa tai nedviprasmiškai rodo, kad Čiulda pripažino prūsų raštijos tradiciją, ją vertino. Antra vertus, kaip sakytą, Prūsijos lietuvius jis laikė ta pačia žemaičių lietuvių tauta, jų kalbą — ta pačia žemaičių lietuvių kalba. Vadinas, Čiulda savo tautos ir kalbos daliai, esančiai kitoje valstybėje, pripažino kitą, kitokią rašybą (gramatikoje visais atvejais kalbama apie prūsų lietuvių rašybą, bet niekada — apie tokią tautą ar kalbą).

Tokių pavyzdžių, kai viena tauta turi ne vieną rašto tradiciją, yra ir daugiau. Štai latgaliai Latgaloje turi savo kitokią negu latviai rašto tradiciją. Šiandieniniai žemaičiai, jau visai pamiršę savo XIX a. tradicijas, ima kurti naują raštą greta lietuvių. Žinoma, toks paralelinio rašto funkcionavimas žymi tam tikrus, kad ir nepakankamus susidaryti atskirai tautai, skirtumus — politinius, geografinius, kultūrinius.

Matyt, Čiulda galėjo panašiai įsivaizduoti ir Prūsijos lietuvių raštiją, nors tiesiogiai to ir nėra formulavęs. Jam labiau rūpėjo tvirtinti

tą žemaitišką tradiciją, kurti bendrinę kalbą šiaurus valstybinės Rusijos sienos, Prūsijos lietuvių problemos nebuvo tokios savos. Jei nebūtų buvę tokių istorijos kataklizmų, kaip 1863 m. sukilimo numalšinimas, trėmimai Sibiran, spaudos draudimas, žemaičių tarme pagrįsta bendrinė kalba galėjo ir visiškai susiformuoti, tapti visos Lietuvos etninių lietuvių bendraja kalba. Plačiau šio laikotarpio kultūrą tirias Antanas Kulakauskas rašė, „kad 1863 m. išvakarėse Lietuvoje brendo prielaidos lietuvių nacionalinei (moderniai, naujiesiems laikams būdingai) kultūrai formotis, kurios pagrindas — valstiečių subkultūros ir LDK bajoriškosios kultūros vertybių sintezė. Ryškėjo lietuvius ir baltarusius vienijančios trikalbės (lenkų, lietuvių ir baltarusių) bendrijos formavimosi tendencija. Ši tendencija būtų galėjusi plėtotis, jei būtų laimėjęs 1863 m. sukilimas“¹⁰⁸. Taigi šioje galėjusioje plėtotis trikalbėje bendrijoje tą lietuviškąją dalį greičiausiai būtų užėmusi žemaičių tarmės pagrindu kūrusis bendrinė kalba. Tačiau viskas vyko kitaip. Labiau pasisėkė prūsiškajai tradicijai, kurios pagrindu, sunykus žemaitiškajai, spaudos draudimo metais ir kurta naujoji, dabartinė bendrinė visos Lietuvos lietuvių kalba.

Gramatikos pratarmėje J. Čiulda rašė: „Gerau moku vakarų žemaičių patarmę, savo motinos kalbą, neblogai ir lietuvių [...]. Visgi man atrodė, jog vakarų žemaičių patarmė yra labiau susiformavusi, dėl to jos daugiausia laikiausi“ (MV 6): Čiulda dar jaunystėje iškeliavo iš Žemaitijos (1818 m., turėdamas 22-jus metus). Po to tik vieneriems metams tegrįžo vikarauti Švėkšnon, o visą likusį gyvenimą dirbo už žemaičių tarmės ribų. Bet visgi gramatiką ėmė rašyti jos pagrindu. Aišku, kaip minėtoje citatoje nurodė pats Čiulda, tai nulėmė tiek gimtosios kalbos geriausias išmanymas, tiek žemaičių raštų tradicija. Dėl savo tarmės jam išsprūsta, kad „vis dėlto lietuvių tarmė nėra tokia švelni ir maloni ausiai kaip žemaičių“ (MV 17). O tai, kad „vakarų žemaičių patarmė yra labiau susiformavusi“, Čiulda mano, lėmė švietimas: „Kur švietimas aukštesnio lygio, ten ir kalba grynesnė. Tai įrodo žemaičių tarmės palyginimas su tarme lietuvių, ypač gyvenančių palei Gardino vieškelį, nuo Rumšiškių miestelio į Trakų pavieto gilumą [o Darsūniškyje, netoli to vieškelio, ilgai Čiulda ir gyveno]. Pastarojoje beveik nėra jokio gramatiškumo, tėra tik iškreiptos bei sugadintos lenkų kalbos

¹⁰⁸ Kulakauskas A. „Šaka, atskilus nuo tautos...“ // Sietynas. 1988. T. 3. P. 91—92.

mišinys su lietuvių kalba, irgi neapdorota bei grubia [...]. Taip pat Ukmergės tarmė, kur arčiau Kuršo, beveik visai neturi tvirtų ir vienodų taisyklių [...]; neturėdama nusistovėjusių galūnių žodžiams...“ (MV 2v) (retinta — G.S.). Be abejo, kalbos neapdorojimas, taisyklių neturėjimas, nenusistovėjimas čia gali reikšti tik pačių raštų stoką, rašomosios kalbos tradicijų nebuvimą.

Be kita ko, verta priminti, jog Čiulda buvo oius žemaitis, neišbarstęs svetur dirbdamas ne tik savo gimtosios tarmės, bet, matyt, ir nostalgijos Žemaitijai. Štai savo gramatiką paskyręs „išalkusiam žemaičių literatui pagelbėti“, toliau paaiškina: „sakau žemaičių, nes apsileidęs ir tinginys lietuvis linkęs geriau įkyrėjusį badą užsispyręs kęsti, negu ieškotis tokio peno“ (iš laiško M. Valančiui). Kitur kaltina žemaitį vaikina, kam jis „nenori didžiai nerausdamas prisipažinti tiesos, jog yra žemaitis [...], melagingai vadindamasis tikru lenku [...]. O kartais, lyg ir kuklindamasis, pasivadina lietuviu, tarsi Lietuva būtų garbingesnė už Žemaitiją. Kaip toks prietaras žalingai veikia žmogaus dorovę!“ (MV 3).

Fonologinė „Trumpų samprotavimų“ sistema yra iš esmės žemaitiška: 1) vietoj aukštaičių *uo* visur yra downininkų žemaičių *ou* [ou]: *apwaziouty, ažouls, gana dounos*; 2) vietoj *ie* — *yj* [eɪ]: *anyjk, peczwyjté, wyjnkart*; 3) vietoj *i* — *y*, t.y. daugelio žemaičių paplatėjęs [ɛ]: *dyjwerys, slięty, tetyrwa*; 4) vietoj *u* — *ù*, t.y. daugelio žemaičių paplatėjęs [o]: *bùlùs, sùpùwielis, tykiù*; 5) vietoj *è* — žemaičių *ie* [ie]: *diedé, strienas, taurie*; 6) vietoj galinio nekirčiuoto *é* — *é* [ɛ]: *gerwé, kùmelé, lapé*.

Morfologinė Čiuldos gramatikos sistema taip pat perdėm žemaitiška. Iš daiktavardžių paradigmos galima nurodyti vns. n. *stogou* 40v, *žiniou* 42, dgs. vt. *stogusé, tiewusé* 42, iš būdvardžių — vns. n. *grazioujou, storoujou* (įvardžiutinės formos) 47v, dgs. n. *baltims* 46v, *grazims* 47, dgs. g. *graziųsius, storųsius* (įvardž. formos) 47v, dgs. vt. *baltusé* 46v, *graziųsé* 47; iš veiksmažodžių — vns. 1 a. es. l. *wagù* 'vagių', *žegù* 'žengiu' 56, dvisk. 1 a. es. l. *dyrbaw* 59, būt. l. *dyrbow* 59v, būs l. *dyrbsew* 59v, liep. nuos. *dyrbkew* 59v, tar. nuos. *dyrbtumew* 60, 2 a. es. l. *dyrbataw* 59, būt. l. *dyrbotaw* 59v, liep. nuos. su priesaga *-ke-*: dgs. 1 a. *dyrbkem*, 2 a. *dyrbket* 59v, dalyvių veik. r. vns. būs. l. vyr. g. *dyrbsis, turiesis* 60. Čia neišvardytos nei visos fonetinės, nei morfologinės žemaitybės, norėta tik akcentuoti, kad jos vartojamos sistemingai.

Čiuldos gramatikoje norminama ir žemaitiškos sintaksės faktų. Pavyzdžiui, prielinksnis *ant* vartojamas su įnagininku: *stowiù at trobù* 'stoviu ant trobos' 66; *po* krypčiai po kažkuo nurodyti — su kilmininku: *lįdau po pecziaus* 'lindau po pečiumi' 66. Prielinksnis *pagal* vartojamas su įnagininku, bet specifiškai polinksniškai: *katé pabiego stogù pagal* 'katė pabėgo per stogą', *nakty pagal* 'nakties metu', *dyjnù pagal* 'dienos metu' 65v.

Daug yra ir leksikos žemaitybių (cituojami žodžiai atstatyti į bendrinę kalbą): *apevizėti* 71v, *dailus* 'lygus' 46, *ergla* 'pašaiपा, pamaiva' 35v, *ertas* 'erdvus' 37, *irklas* 'plaustas, keltas' 40v, *įskripas* 'įstrižas' 66v, *kepinos* 'kepenys' 43v, *kuitis* 'eglynas' 28, *lamstyitis* 'keturnytis' 24, *panokti* 'pavyti' 72, *ragės* 'rogės' 45, *ruišis* 'šlubis' 34v, *siekis* 'sausis' 28, *spitris* 'neprimatantis' 34v, *šavalka* 'valkata' 34v, *tankank* 'tuoj pat' 33, 'nuolatos' 67v, *žambis* 'arklas' 23 ir kt.

5. Aukštaitiški elementai, norminimas. Kita vertus, pasitaiko Čiuldos gramatikoje ir nežemaitiškų elementų. Bet, prieš imdamas kalbėti apie juos, noriu nustatyti, kokių pagrindiniu principu, norminimo kriterijumi rėmėsi Čiulda rašydamas savo darbą. Tada lengviau bus įvertinti ir nežemaitiškas jo kodifikuojamas lytis.

Jau minėta, kad savo gramatiką Čiulda skyrė pirmiausia žemaičių literatui pagelbėti, t.y. apsišvietusiam žmogui. Čiulda rašė, kad palieka savo nuomonę apie šį veikalėlį pareikšti mokytojais žemaičių publikai (MV 6), taigi elitui. Iš gramatikos paskirties aiškėja ir bendrinės kalbos, kurią ji normina, paskirtis. Galima manyti, kad gramatikos tikslas buvo kurti mokslo kalbą, tokią, kuri tiktų ir paprastiems žmonėms šviesti. Čiulda sako: „Kadangi mokslo žmonių kalba ir raštai turi būti tautos kalba ir raštu, tai dirbantis prie savo veikalo autorius privalo tiksliai laikytis gramatikos taisyklių. Todėl reikia aiškios ir išsamios gramatikos, kokios žemaičių tauta iki šiol neturi“ (MV 4v). Jis mano, kad „didžiausia kliūtis išugdyti nacionalinę kalbą yra per amžius išsisknijęs prietaras, jog ši kalba pavadinta **vien tik liaudies kalba**“ (MV 3) (išskirta — J.Č.). Juk „jeigu ši kalba turi būti, kaip kai kam rodėsi, vartojama tiktai sakytinį Dievo žodį skelbti kaimo liaudžiai, nemokytiems artojams, valstiečiams, ką ir taip kiekvienas dvasios Mokytojas darė, kad kuo lengviau būtų suprastas ir mažiausias jo posakis, tada ir gramatikos taisyklės būtų nereikalingos. Tačiau jeigu ir žemaičių kalba turi lavėti kitų Europos kalbų pavyzdžiu, tada, nekreipiant dė-

mesio į mažai svarbius kaimo kalbos skirtumus, knygoms rašyti reikia priimti tokią kalbą, kuri pasirodys aiškesnė, reguliaresnė ir labiau atitinkanti gramatikos taisykles“ (iš laiško M. Valančiui).

Šios ištraukos rodo J. Čiuldą visur akcentuojantį, jog bendrinė kalba turi atitikti gramatikos taisykles, būti reguliari. Šiandien pasakytume, jog jis visur pabrėžia kalbos norminimo sistemingumo principą. Įsivaizduojamai idealiai sistemingai kalbai galima būtų parašyti taisykles be išimčių, joje nebūtų nereguliarių lyčių, reiškinių. Tačiau nėra tokios idealios gyvosios kalbos. Tai supranta ir Čiulda, kai aiškina, jog rašančiam gramatiką reikia „atskirti išimtis nuo taisyklių, kurias įmanoma atrasti pačioje kalboje, ir jų nukrypimus, kuriuos reikia atitaisyti“ (MV 5). Tai nedviprasmiškai formuluojamas gramatikoje aprašomų kalbų dėsnių (juos Čiulda vadina taisyklėmis) prioritetas prieš nedėsningus reiškinius (išimtis). Čiulda siekia vengti nukrypimų nuo dėsnių kur tik jam rodos įmanoma; nustatęs kokį nors dėsni, jis dažnai nekodifikuoja už jo ribų likusios, kad ir plačiau ar siauriau paplitusios lyties, garso ar pan.

Šioje gramatikoje, norminant kuriamą rašomąją kalbą, ištisai remiamasi sistemingumo kriterijumi; štai Čiulda atmeta perdirbtas atematines veiksmažodžio *eiti* formas, nes jeigu *ejtù*, o ne *ejnù* būtų taisyklinga forma, tai kaip ir žodžiai *kretù* — *krietiau*, *ketù* — *ketiejau*, *kejtù* — *kejtiau* būtąjį laiką turėtų *ejtiau*, o iš tikrųjų yra *ejau* (MV 54). Dėl sistemos Čiulda normina tariamosios nuosakos vns. 1 a. be afrikatos: *szoktio*, *biegtio*, *raszitio*, o ne *rasziczio*, nes „tolesni asmenys [...] turi garsą *t*, o ne *cz*“ (MV 57). Čia sistemingumo kriterijus jam svarbesnis už paplitimo kriterijų, nes Čiulda pats sako, kad „tinkamo būdo minkštinti priebalsius *t*, *d* ne tik šiauliškiai ir lietuviai, bet dažnai ir telšiškiai nevartoja. Sako *czia*, *czio*, *cziu*...“ (iš laiško M. Valančiui). Vadinasi, Čiulda atsisako visoje Lietuvoje ir didelėje Žemaitijos dalyje paplitusio reiškinio dėl sistemos. Dėl sistemos jis siūlo rašyti (ir sakyti!) asmeninio įvardžio naudininką *taw*, o ne *tau*, nes „garsas *w* yra antrojo [kilmininko] ir tolesnių vns. linksnių kamiengalis. Taigi trečiasis [naudininkas] tiktai kad be galūnės, bet pats kamiengalis pabaigoje išlieka“ (MV 48v). Kalbant apie gramatikos rankraščius, jau minėta, jog MV 76 atsirado du sakiniai, kur teigiama, jog žemaičių kalbai nepagrįstai norima sukurti bevardė giminė, nes žemaičiai jai neturi nei galūnių, nei atitinkamo parodomąjo įvardžio kaip kad lenkų

to. Tad vėl J. Čiulda argumentuoja savo išvadas kalbos sistema — vienu sistemoms savybių nebuvimas rodo negalėjimą būti ir kitų.

Dabar laikas grįžti prie nežemaitiškųjų Čiuldos gramatikos reiškinių, kurių tėra labai nedaug. Jonas Palionis yra nurodęs tris atvejus, kai Čiulda vengė žemaitiškųjų lyčių¹⁰⁹. Verta pasigilinti. Pirmiausia Čiulda siūlo monoftongizuotus dvibalsius *ā, ē*... rašyti *aj, ej* ir taip tarti: „Kai kurios vakarų žemaičių sritys vietoj *aj, ej, oj*, numetusios galinį priebalsį *j*, taria pirma einantį balsį ilgai: *wākā* 'vaikai', *ēty* 'eiti', *trobō* 'troboje' [...]. Toks tarimas ne tik prieštarauja kalbos taisyklėms, bet kaip gremėzdiskas ir nemalonus ausiai nusipelno būti atmetas. Tie patys vakarų žemaičiai gerai taria *yj, uj, myjtas* 'mietas', *mūjlas* 'muilas' [...], tad kodėl kartu su tolesne tarme [t.y. rytų žemaičiais] negalėtų *aj, ej* tarti kaip lietuviai, juo labiau, kad toks tarimas ir ausiai malonesnis, ir sutinka su gramatikos taisyklėmis“ (MV 28) (retinta — G.S.). Antrasis J. Palionio nurodytas žemaitiškųjų vengimas yra lyčių *kraus, dalgie* laikymas nenorminėmis. Čiulda rašo: „daiktavardžiai, baigiasi *jis*, t.y. *is* su kamiengaliu *j*: *kraujis* [...]. Kai kas priebalsį *j* išmeta net iš pirmojo linksnio, bet negerai, nes tai kamiengalio garsas. Paprastai šnekėdami žemaičiai kartais numeta vns. pirmojo linksnio abu garsus *ji*, o to paties skaičiaus septintojo linksnio — *jé*: *kraujis, kraus, dalgiejé* 'dalgyje', *dalgie*; bet tai neteisinga“ (MV 42) (retinta — G.S.). Ir trečioji nežemaitiška lytis, minėta J. Palionio, yra *o*-kamienių vardažodžių vns. kilmininko galūnė *-os* vietoj *-as*: *trobos, baltos, gražios*. Gramatikoje tai aiškinama: „Kasdieninėje kalboje vns. antrasis linksnis kartais baigiamas *as*; tačiau gerokai didesnė moteriškųjų daiktavardžių dalis turi galūnę *os*. Taigi, kad išlaikytume vienodumą, taip pat turime priimti vieną visiems galūnę *os*. Lietuvių tarmėje šitas linksnis visada baigiamas *os*“ (MV 43v—44) (retinta — G.S.). J. Palionio neminėta, bet taip pat nelabai būdinga žemaičiams tokia nesutrumpėjusi forma, kaip trečiojo asmens es. l. *dyrba* ir kt.: „vns. [...] trečiasis [asmuo baigiasi] *a, garbyna, dyrba, droža*. Kiti turi minkštą kamiengalį [...], [jų trečiasis asmuo baigiasi] *é*: [...] *tùré*, [...] *galé*, [...] *ekiejé*. Kartais sakoma su elipse *tùr, gal, ekiej*...“ (MV 54v). Čia pateiktos lytys *tùré, galé* yra dirbtinės, dėl sistemos J. Čiuldos ne visai tiksliai atstatytos aukštaitiškos (*jis turi, gali*), gal įtakos turėjo ir žemaitiškos *turem, turet* (MV 59). Galima dar

¹⁰⁹ Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. V., 1979. P. 168.

nurodyti ir A. Girdenio pastebėtą dvisk. paradigimą *mùdù* ir t.t. (MV 48—48v), nors didžioji dalis šiaurės žemaičių, tarp jų ir plungiškiai, turi kitos šaknies paradigimą: *vėdu* ir t.t. Čiulda čia, be abejo, siekė išvengti per daug supletyvinės paradigmos, dėl sistemos derinosi prie vns. ir dgs. formų ir pasirinko joms artimesnę lytį *mudu*.

Iš savo pateiktų pavyzdžių J. Palionis daro išvadą, kad J. Čiulda „stengėsi nustatyti tokias literatūrinės kalbos normines lytis, kurio-
mis galėtų įtikti ir žemaičiams, ir aukštaičiams“¹¹⁰. Tačiau su tokia išvada nenorėčiau sutikti. Pirmiausia, kaip rodo išretintos citatų vietos, pats Čiulda stengėsi motyvuoti savo kuriamas rašomosios kalbos normas sistemingumu, visai ne norėjimu įtikti aukštaičiams. Antra, kaip minėta, jam ne taip jau labai rūpėjo tas „tinginys lietuvis“. Trečia, toli gražu ne visas čia aptartas formas Čiulda laikė tik lietuvybėmis (ne visos ir yra aukštaitybės), jis gi manė, kad *ā, ē* monoftongizuojami tik kai kuriose vakarų žemaičių srityse, kad *kraus* žmonės taria tik kartais ir tik paprastai šnekėdami, kad vns. kilmininkas tik kasdienėje kalboje ir tik kartais baigiamas *-as*, o gerokai didesnė moteriškųjų daiktavardžių dalis — *-os; tūr, gal* sakoma tik kartais. Taigi visai aki-
vaizdu, kad Juozas Čiulda iš esmės rašė gramatiką, paremtą savo žemaičių pajūriškių tarmės sistema, ir tik jam atrodžiusius nesisteminius faktus kartais dėl sistemos normino aukštaičiams būdingesnius nei žemaičiams. Tad netiksli ir Z. Zinkevičiaus išvada, kad Čiulda „stengėsi derinti žemaičių ir aukštaičių tarmes“¹¹¹. Tokios retos „Trumpų samprotavimų“ leksikos aukštaitybės, kaip *dermė* ‘derlius’ 44v, *prasi-rasti* ‘prasikalsti’ 72v irgi vargu ar rodo sąmoningą taikymąsi prie aukštaičių: viena, jų labai mažai, jos gali būti patekusios atsitiktinai, išmoktos Čiuldai ilgai gyvenant už žemaičių tarmių ribų, antra, leksika yra labiausiai kintąs kalbos lygmuo, jos normos būna gana nepastovios net ir susiformavusios bendrinės kalbos. Be to, leksika nėra gramati-
kos objektas, ir apie jos norminimą iš gramatikos mažai ką galima spręsti.

Grįžtant prie norminimo kriterijų reikia priminti, kad ir dabar kalbos mokslas laiko, jog „svarbiausia kodifikavimo sąlyga yra paisyti sistemos“¹¹², „kalbos normų sistemingumo principas iš tikrųjų yra [...]

¹¹⁰ Ten pat. P. 168.

¹¹¹ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. V., 1990. T. 4. P. 177.

¹¹² Pupkis A. Kalbos kultūros pagrindai. V., 1980. P. 50.

pačios bendrinės kalbos ir jos normų egzistavimo sąlyga¹¹³. Taigi Čiuldos požiūris į savo kuriamos bendrinės kalbos sistemą visai šiandieniškas, nors jo realizacija kartais ir išduoda Čiuldos neprofesionalumą.

Kitais norminimo kriterijais Čiulda remiasi ne taip akivaizdžiai. Štai retkarčiais jis leidžia sistemos išimtis, nesistemines struktūras, remdamasis istoriniu, arba tradicijos, kriterijumi, pvz., suformulavęs griežtą taisyklę, „jog liepiamosios nuosakos trečiasis asmuo, [...] [yra] kiekvieno be išimties veiksmazodžio trečiuoju esamojo laiko asmeniu“, pvz., *tegùl dyrba*, išimties tvarka leidžia vartoti frazę *tegùl bus pagarbintas Jezus Kristus* su būsimoju laiku — „dėl senumo svarbos“ (MV 58). Kitas pavyzdys: „Nosinės balsės, jau seniai žemaičių autorių įtrauktos į rašybą, nenusipelno jokio priekaišto“ (iš laiško M. Valančiui. Išretinta — G.S.). Tiesa, Čiulda čia jau ne daro sistemos išimtį, o pabrėžia, kad sistemai neprieštaraujama — „nematydamas čia jokio gramatikos nereguliarumo, pritariu tokiai rašybai“ (ten pat). Vadinasi, tai laiko sisteminiu dalyku. Kai kur kitur, ypač kalbėdamas apie rašybą, jis taip pat pasiremia tradicijos kriterijumi.

Mėgsta Čiulda pasiremti ir, jo žodžiais tariant, „švelnumo, malonaus skambesio“, sakytume, estetikos kriterijumi. Juo rėmėsi ir minėtoje citatoje dėl *aj*, *ej* vartojimo, juo remiasi, pvz., peikdamas aukštaičių dvibalsį *uo*: „šito lietuvių dvibalsio *u* skamba trumpai, *o* — ilgiau, todėl jis negali vadintis tikru dvibalsiu, čia gremėzdiškai tariamas tik vienas *o*“, ir toliau — „kai kuriuos žodžius taria net labai nemaloniai: *sesuwa*, *szuwa*“ (MV 29) (retinta — G.S.), juo remiasi ir paprastindamas rekonstruotas būsimojo laiko lytis: „*drožty*, *drosziù*, *kasty*, *kasiù*, *koszty*, *kosziù*, o ne *drožsiù*, *kassiù*, [...]“, tai prieštarautų kalbos švelnumui“ (MV 56v) (retinta — G.S.). Žinoma, tai tik periferinis kriterijus.

Galima įžvelgti ir kalbos ekonomijos, aiškumo kriterijus: „Sudurtiniai žodžiai yra žemaičių kalbos privalumas ir jai suteikia daug patogumo. Nes taip galima trumpiau ir aiškiau reikšti mintis bei vaizduoti daiktus“ (MV 69v—70) (retinta — G.S.).

Aišku, kad Čiuldai rūpėjo kalbos grynumas, jis peikė polonizmais užterštą aukštaičių tarmę (MV 2v, 36v), truputį apvokietėjusią prūsų

¹¹³ Ten pat. P. 42.

lietuvių (MV 36v), tačiau konkrečiai gramatikoje nedažnai rėmėsi grynumo argumentu.

Kalbininkai labai vertina fonetinius J. Čiuldos pastebėjimus. Štai J. Palionis nurodo, kad J. Čiulda „nepainioja, kaip daugelis jo pirm-takų, raidžių su garsais“¹¹⁴. A. Girdenis ypač vertina pastebėjimą, jog „kai dvibalsiai *au*, *ou* būna gale žodžio, po kurio einantis kitas žodis prasideda balsiu, išsisinėje kalboje *au*, *ou* tariami kaip *aw*, *uw*, pvz., [...] *pardawiaw awyną* [...]“ (MV 29), tai Girdenis manė užfiksavęs bene pirmasis¹¹⁵.

Gana naujas ir svarbus J. Čiuldos norminimo aspektas — sąmoningas šnekamosios bendrinės kalbos norminimas šalia rašomosios. Jis jau pratarinėje lygiai su rašomosios nusako ir šnekamosios kalbos svarbą: „Jei [...] paisytų būtinai reikalingo kalbėjimo ir rašymo vieno-dumo [...], [rastūsi] tam tikra tvarka“ (MV 4—4v). Taip pat „mokslo žmonių kalba ir raštai turi būti tautos kalba ir raštu“ (MV 4v); „auto-rius, kuris ketina skirti savo triūsą tvirtoms ir pastovioms kalbėjimo bei rašymo taisyklėms susekti ir atskleisti, turi kruopščiai įsigilinti ir pažinti kalbos prigimtį...“ (MV 5). Gramatikos tekste tai šen, tai ten skiriamas specialus dėmesys norminti šnekamajai kalbai. Vienas pavyz-dys, nurodytas jau anksčiau, kalbant apie nežemaitiškus ar ne pajū-riečių žemaičių monoftongizuotus dvibalsius su *i*, kur Čiulda siūlo tarti kaip ir aukštaičiai, rytų žemaičiai *aj*, *ej* (MV 28). Asmeninio įvardžio *tu* naudininką sako reikiant tarti *taw* (sic!), ne *tau*, dėl sistemos (MV 48v). Kai kur net normina vienokią rašybą (*kowas*), kitokią (iš-kritus *a*) tarti (*kofs*), sako, kad „klaidingai tariama, o kartais ir rašoma *Kous*“ (MV 11). Ir pačią gramatiką Čiulda apibrėžia kaip „kalbos, ar šnekamosios, ar rašomosios, gero sutvarkymo taisyklių“ rinkinį (MV 70v—71). Taip pabrėžiant reikalą vienodinti šnekamąją kalbą, visai nenuostabu, kad pirmasis skyrius „Apie rašybą“, apimęs ir fonetiką, toks didelis.

Apskritai didelis Čiuldos dėmesys norminti ir šnekamąją kalbą, tiesa, gal ne toks ryškus, kaip rašomąją, vis dėlto rodo nemažą realų jo žingsnį į bendrinę (rašomąją ir šnekamąją) kalbą. Tuo metu Lietuvo-

¹¹⁴ Palionis J. Min. veik. P. 167.

¹¹⁵ Remiuosi A. Girdenio sakinėmis mintimis. Taip pat plg. jo pateiktą pa-vyzdį iš žemaičių tarmės — *tá'vatneš'au* 'tau atnešiau' (Girdenis A. Mažeikių tarmės fonologinė sistema (filol. m. kand. dis.). V., 1967. P. 186 (rankraštis yra VUB K. Donelaičio skaitykloje).

je dar buvo populiari pažiūra, kad reikia suvienodinti tik rašybą, o skaityti tekstą, vadinasi, ir kalbėti, kiekvienas gali savaip, pagal savo tarmę. Štai tuo metu (1848 m.) A. Kikutis (Kitkevičius) rašė, kad „jei rytietis parašo savo tarme *žūsis*, tai vakarietis turįs skaityti *žāsis*, žemaitis *žānsis*, *žonsis* ir t.t.“¹¹⁶ Tokią pat pažiūrą liudija tada dar vartotas rašmuo *ū* (pvz., S. Daukanto ir kt.), kurio intencija būti aukštaičių skaitomam *uo* (*duona*), žemaičių *ou*, *ū* (*douna*, *dūna*). Norminti pirmiausia rašomąją, ne tiek šnekamąją kalbą siūlė ir kiti kalbininkai, pvz., K. K. Daukša, K. Jaunius vartojo rašmenį *ī* (*i* su *e* raidele viršuje) žymėti vakarų aukštaičių dvibalsiui *ie*, žemaičių *ei*, *ī*. Taigi Čiuldos mąstymas gerokai pralenkė kai kurių savo amžininkų, net ir vėlesnių kalbininkų, kurie, suprasdami, jog bendrinei kalbai formuotis pamatas yra rašomoji kalba, toliau į priekį nelabai žvelgė. Jiems dar nebuvo aišku, kaip kuriant bendrinę kalbą galima elgtis su įvairių tarmių skirtybėmis, t.y. šnekamosios kalbos problema. Iš jų tekstų tarsi sklinda potekstė, kad šnekamoji kalba nėra koks viešas dalykas, kad gal tai privatus reikalas ir kad gal norminti jos nelabai reikia, — skirtingai nuo rašomosios kalbos, kuri, savaime aišku, tikrai yra viešas dalykas. Čiulda niekur nesiūlo vartoti raidžių, kurias būtų galima skaityti skirtingai pagal skirtingas tarmes, atmeta tokius kompromisinius rašmenis, matyt, dėl to, kad jie trukdo norminti šnekamąją kalbą. O apie tarminį susiskaidymą rašo: „nors nerasime nė vienos valstybės apsišvietusioje Europoje, kur visų provincijų kaimo liaudies kalba būtų vienoda, tačiau mokslo kalba kiekvienoje šalyje viena, kad ir esant tiems provincijų skirtumams“ (iš laiško M. Valančiui). Matyt, kalbėdamas apie mokslo kalbą, Čiulda turi galvoje ne tik rašomąją, bet ir šnekamąją.

J. Čiuldai rūpėjo atskleisti garsų susidarymo mechanizmą, jį aprašyti. Daug tam skyręs energijos, vis dėlto jis sako, kad „nesant pakankamai jautraus anemometro“ (MV 12), sunku nustatyti, ar tikrai duslieji silpnesniu oro iškvėpimu tariami nei skardieji. Tai yra dar viena užuomina į Čiuldos polinkį mechanikai, jau jo Darsūniškio periodo darbas apie kampačio ir barometro skalės patobulinimą tai yra parodęs. Iš to matyti ir dideli reikalavimai, kuriuos jis kėlė fonetikos tyrėjui. Apskritai, koks rimtas Čiuldos požiūris buvo į kalbininko darbą, atskleidžia ir jo žodžiai apie D. Poškos žodyną, kurį mes įsivaiz-

¹¹⁶ Jonikas P. Lietuvių kalbos istorija. Chicago, 1952. P. 167.

duojame kaip buvusį didžiulį to meto veikalą: „nors jis ir buvo dviejų tomų apimties, [...] bet jame tebuvo gal tik pusė žodžių, prasidedančių šitais garsais. Tai ne vieno žmogaus ir ne vieno laiko darbas“ (MV 84). Tuo metu visi lietuvių kalbos žodynai buvo rašomi tik vieno autoriaus, net lenkų žodyno, rengto ne vieno žmogaus, išspausdinto dar nebuvo! Panašiai ir gramatiką rašant „tik bendromis daugelio darbininkų pastangomis galima pasiekti tam tikro tobulumo“ (MV 5). Arba „jeigu jau mūsų kalba turi būti gramatiška ir vienoda, derėtų Karališkosios Varšuvos mokslo bičiulių draugijos pavyzdžiu pavesti tai tirti ir spręsti keliems išrinktiems asmenims“ (iš laiško M. Valančiui). Šitos Čiuldos mintys, rodančios jo reiklumą, skamba visai nūdieniškai, tik XX a. tai, ką jis išsivaizdavo, galėjo tapti realybe. J. Palionis sako, kad „tai viena iš įdomesnių ir su gera lingvistine nuovoka parašytų to meto lietuvių kalbos gramatikų“¹¹⁷.

Akivaizdu, kad J. Čiuldos gramatika — tai kokybiškai nauja pakopa Didžiosios Lietuvos lietuvių kalbos norminimo istorijoje. Ją galima laikyti pirmuoju bandymu moksliai (jau šiandienine šio žodžio reikšme) sunorminti Didžiosios Lietuvos lietuvių kalbą, pirmuoju „akademinės gramatikos“ bandymu, begimstančios Žemaičių akademijos gramatika, nors Čiulda ir nebuvo kalbininkas profesionalas. Tada dar nebuvo išspausdinta A. Schleicherio lietuvių kalbos gramatika, išleista 1856 m. Halėje, laikoma pirmąja moksline gramatika, nes ji parašyta tada Europoje išplitusio lyginamojo kalbų mokslo metodais. J. Čiuldos moksliskumas — visų pirma kruopšti analizė, ir šiandien nepasenęs norminimo kriterijų pasirinkimas.

6. J. Čiuldos gramatikos santykis su ankstesnėmis žemaičių gramatikomis. Čiuldos darbą lyginant su ankstesnėmis žemaitiškoms gramatikomis, matyti, kad Čiuldos veikalas yra daug brandesnis, rimtesnis, argumentuotesnis žingsnis į bendrinę kalbą. Pavyzdžiui, Kaliksto Kasakausko 1832 m. spausdintoje gramatikoje¹¹⁸, apie kurią pats Čiulda sakė, kad „išskyrus kai kuriuos neblogai parinktus gramatikos terminus, daugeliu atžvilgių yra nepakankama“ (MV 4v), variantai pateikiami be norminamųjų komentarų daug dažniau. Štai K. Kasakauskas rašo: „*Jurè* arba *marè* ‘jūra’, anot kai ko, vartojama tik daugiskaita; kad ir

¹¹⁷ Palionis J. Min. veik. P. 167.

¹¹⁸ Kossakowski K. Grammatyka języka Żmudzkiego (Kałbrieda leżuwio Żiamaytisżko). Wilno, 1832.

kaip ten būtų, jie visada linksniuojami šia [trečiaja] forma“ (47). Jis čia tarsi ir neturi savo, normintojo, nuomonės, variantus nurodo, bet jų neįvertina. Panašiai be komentarų pateikia bendraties variantus *turieti* ir *turiet'*, kitų laikų: es. l. 3a. *tur'* ir *turia* 86 (dirbtinė lytis), liepiamosios nuosakos dgs. la. *turiekim'* ir *turiekime* 89 ir t. t. J. Čiulda šiais atvejais visada pateikia, vadinasi, ir normina, tik vieną kuri variantą, t. y. ilgąją bendratį (trumposios žemaičiai ir neturi), ilgąjį es. l. 3a. (nors žemaičiai čia ir vartoja trumpąją formą), trumpąją liep. nuosakos dgs. la. formą (ilgosios žemaičiai neturi) ir pan. K. Kasakauskas toleruoja ir, pavyzdžiui, būsimąjo laiko nesunormintus variantus: „vietoj *girsime*, *prâtynsime*, *laykisime* galima sakyti *girsme*, *prâtynsme*, *laykisme*“ (135)¹¹⁹. Tad jis, nors pratarmėje ir rašęs, jog yra reikalus suvienodinti kalbos skirtumus (IX), dar taip ryškiai kaip Čiulda neakcentavo kalbos sistemos svarbos norminamajai gramatikai.

Kita gramatika, kurios J. Čiulda turbūt nėra matęs — vokiečio Simono Grosso, buvusio Kretingos pranciškonų vienuolyno definitoriaus, išmokusio žemaitiškai, rankraštinis 1835 m. darbas¹²⁰. Kaip sako pratarmę parašęs Juozas Butavičius¹²¹, „kninga ta rodos

¹¹⁹ Visgi K. Kasakauską reikia iš dalies apginti nuo kai kurių tyrėjų dėl neįsigilinimo primestų jam kaltinimų nenuoseklumu. Antai J. Palionis rašo, kad „K. Kasakausko gramatikoje pateiktose lietuviškose lytyse gana ryškiai atsispindi XVIII—XIX a. pradžios religinių raštų tarminis mišinys. Pavyzdžiui, šalia *mani*—*muni* (a. sg.), šalia *ranka* (n. sg.) — *ronkoje* (in. sg.), šalia *wietosa*—*wietose* (in. pl.) ir t. t.“ (Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. P. 164). Tačiau formą *muni* pats Kasakauskas knygos gale nurodo taisyti į *mani* (p. 160). Dėl cituotų vietininkų jis, nurodęs savo siūlomą variantą, sako: „Taigi šitaip septintasis linksnis aiškiau pažymimas, negu kad iki šiol buvo žymimas įvairiomis galūnėmis, kartais *e* arba *je*, pvz., *tiewe* arba *tiewuje*, kartais *ij* arba *y*, pvz., *liežuwij* arba *ronkoj*; kartais *sa*, *se* arba *oje*, pvz., *wietosa*, *wietose*, *ronkoje* ir t. t.“ (p. 12). Vadinasi, lytis *wietosa*, *wietose* jis pats atmeta, kritikuoja, tai kaip tik vienas iš tų atvejų, kai K. Kasakauskas ryškiau remiasi sistemingumo kriterijumi! Tad tik šaknį *ronk-* // *rank-* (p. 20) galima būtų laikyti nenuoseklumo apraiška, bet ir tai su išlyga, nes visai įmanoma, kad autorius čia norėjo supeikti ir šaknies vokalizmą *ronk-*. Panašiai Z. Zinkevičius, klaidingai pacitavęs tą patį dubletą *muni* // *mani*, priduria ir neva dubletą *dwijū* // *dweju* 'dviejų' (Lietuvių kalbos istorija. T. 4. P. 173). Tačiau iš K. Kasakausko gramatikos aiškėja, jog *dweju* ten reiškė 'dvejų', t. y. dauginį skaitvardį, o *dwijū* — 'dviejų', t. y. kiekinį skaitvardį (p. 72—73), vadinasi, tai ne dubletai.

¹²⁰ Grossas S. Kalbrieda lezuwe Žemaytyszka. 1835 (originalas MAB. F. 29. B. 822).

¹²¹ Plg.: skelbiamą „Lietuvių atgimimo istorijos studijų“ 11 t. „Kontroversiškos asmenybės“.

labay priderāti diei Žemaytiu i-patinga wyssu pawieto Telsziu, dydzios dalyis pawietu Sziauliu yr Raseyniu: bo tamy kraszty kaypo tolausemy nu swetymu rubeziu, reges tebesati jôu czystesny senowes kalba nekap kytusy Żemaycziu kraszтусy ont Newiezas linkont“ (MAB. F. 29. B. 822. L. lv). Taigi gramatika lyg ir skiriama visų pirma žemaičiams, o žemaičių tarmės pamatas motyvuojamas jos grynumu. Taip, tai iš esmės žemaičių pajūriškių fonologinę, morfologinę sistemą aprašęs darbas. Tačiau ši gramatika kuklesnė ir už K. Kasakausko, ir, žinoma, už J. Čiuldos. Didelė jos teksto dalis — tai paradigmos, likusioji dalis — glaustos taisyklės, kalbos faktų analizės, motyvų, kodėl pasirinktas vienas ar kitas variantas, šykštus nurodymas. Pats S. Grosas didesnę dalį savo amžiaus buvo jaunų vienuolių mokytojas, o jo prieš pat gyvenimo pabaigą parašyta gramatika savo struktūra yra labai mokykliška, praktiška; tai patvirtintų ir gale gramatikos pridėtas trumpas praktinis lenkų—lietuvių kalbų žodynelis¹²².

Iš nedaugelio S. Groso svarstomų variantų kai ką verta paminėti. Jis rašo, kad ten, kur aukštaičiai turi *uo*, žemaičiai priešingai — *ou* (2) (šių lytį jis visur ir pateikia), vietoj žemaičių monoftongizuotų *aa*, *ee* siūlo vartoti aukštaičių *ay*, *ey* (2v). Šis atvejis bene vienintelis, kai kreipiamasi į Žemaičių literatus, lyg ir orientuojantis į platesnę publiką, ne tik mokinius. Apie mot. g. dviskaitą sako: „mot. g. Numeri Dualis, Nomin[a]tivus, Accusativus ir Vocativus baigiasi *y*. Dativus ir Ablativus instrumentalis — *ym*, o kiti linksniai sutampa su daugiškaita, išskyrus 10 ar daugiau mylių nuo Baltijos jūros, kur truputį pakeičiama“ (4) (kaip rodo paradigmos, S. Grosas vis dėlto siūlo nesutampančius linksnius, pvz., dvisk. kilmininkas yra ir *asabyis* ‘asmenų’, ir *panyis* ‘panų’ 7v, o dgs. kilmininkas — visur su galūne *u*). Taip pat teigia, kad dėl nemalonaus skambesio žemaičiai vengia tokių formų, kaip *wadindynö*, jie geriau vartoja es. laiką su bendratimi, „panašiai sakoma ypač Kretingoje ir prie Baltijos jūros — *döudö darity*...“ (55). Prie dažninių veiksmažodžių priskyres aukštaitiškąjį būtajį dažninį laiką, S. Grosas rašo, kad „Kretingoje ir aplinkui, prie Baltijos jūros šis minėtas būdas vartojamas labai retai, bet vietoj jo visuotinai sakoma: *loubö v gebo Sakity* [...] vietoj *Sakidawau*...“ (55v). Tokie svarstomieji variantai didesnių pastangų norminti už Čiuldą nerodo.

¹²² Plg. Kruopas J. S. Groso „Słownik polsko-żmudzki“ // Literatūra ir kalba. 1956. T. 1. P. 415—419.

Variantų, kurie nesvarstomi, pateikiama dar daugiau, pvz.: *gōliejem gōliejet v guliejom, gōliejot* 3; *Poonaa*: Lith: *Ponay* 5; *gražem ponaaytiōu v... naayciōu* 9v; *nōu Paciu v patiu* 13; „*Pirmamy, Atramy* [...] arba iš lietuvių *pyrmame, atrame*“ (59) ir kt. panašūs. Taigi S. Grosas, nors nurodo variantus, ir dažnai pagal pirmenybę juos pateikiant matyti, jog paprastai siūlo žemaitišką (ne visada!) ar bent pajūriškių žemaičių variantą, neatmeta nė aukštaitiškųjų variantų, vadinasi, dar normina nelabai griežtai.

Be to, S. Groso gramatikoje yra daug daugiau nenuoseklumų, visų pirma rašybos, negu kad K. Kasakausko ar J. Čiuldos. Be to, pasitaiko S. Groso, kaip nelietuvio, paliktų elementarių klaidų, pvz., būtąjį džn. laiką sudaro *audawau* ‘ausdavau’ 55v; nurodo dubletus *asyylsiejau v aylsiejaus, asyylsiesiō v aylsiesiōus* (iš *atsiilsėti*) 63v ir pan. Tai vėlgi rodo S. Groso gramatiką buvusią ne tokių stiprių norminių potencijų kaip kad J. Čiuldos.

Dar galima keliais žodžiais paminėti S. Daukanto lotynų kalbos gramatiką, spausdintą 1837 m.¹²³, kur šalia lotyniškųjų, kad vaikams lengviau būtų mokytis, pateikiamos ir žemaitiškosios paradigmos. J. Čiulda taip rašo apie šį darbą: „taisyklės ir samprotavimai yra žemaitiški, rašyti daugiau prūsiškąja ortografija ir neapdorota prastuomenės patarme“ (4v). Tai irgi kritikos ženklas.

S. Daukanto „Prasmoje“ variantų komentarų retai tegalima rasti, visgi jų pasitaiko ir čia. Štai prie tariamosios nuosakos es. I. (sic!) vns. 2-ojo ir dgs. 1-ojo a. *butumi* ir *butumem* nurodomos išnašos: „Kītī saka, *butumbei*, weinog ľabias yra, ūžraukont be kalbiete [t.y. trumpai]“ (56) ir „Kītī saka *butumbime* arba *ntumbeme* [t.y. *butumbeme*], ľabias weitoie *bi* ar *be* wenbalsę *e* ĩsztarte“ (56). Panašios pastabos yra ir prie žodžio *braukti* paradigmos (68). S. Daukantas, motyvuodamas savo rašybą, pabrėžia sąmoningą nutolimą nuo to, „kaip *Zámaitiū* *bažniczės* *kningosī*“ yra rašoma (12), jis kitaip ima vartoti ir ženklą *y*, „kaap ta balsie yra ĩsztarema pas Grekonys [...], tai yra ten kūr *wissū* *tįjwiausee* yra *i* ĩsztaremas *Zámaitiū* *kaľboje*“ (12), vadinasi, nepaplatėjusiam žemaičių *i* žymėti, ir nevartoja *cze, czio*, bet *ti, tio* (*swetio, martios...*), pagal šventa vadinamą žemaičių kalbą (12–13). Kai kur yra nekomentuojamų variantų, pvz., „*Dongou* arba *Dongui*“

¹²³ Myle K. W. [S. Daukantas] Prasma Łotinū kalbōs. Petrapilie, 1837.

(15); „*wirou swetiou* arba *wirui swetúi*“ (paskutinė lytis — hiperaukštaitiška) (14); „*Ijs essai, yra, est, essa*“ (50), „*Budawai, ā*“ (52) ir pan.

Žinoma, tiek S. Grosas, tiek S. Daukantas, nors ir rašė praktines gramatikas, labiausiai mokiniams skirtas, bet negalėjo nesuprasti, kad, nesant platesnių gramatikų, jų darbai turėtų atlikti ir norminamąsias funkcijas. Vis dėlto tai buvo daug mažesnių norminamųjų užmojų gramatikos negu J. Čiuldos.

Nors J. Čiuldai labai svarbus sistemingumo principas, negalima nepaminti, kad retkarčiais ir J. Čiulda leido vartoti variantus. Tačiau tas jo leidimas dažnai kitoks nei ankstesnių gramatikų. Galima paimti tipišką pavyzdį, kai beveik visiems žemaičiams atrodė geresnė ne sava, bet aukštaitiška lytis — tai vyr. g. vns. vardininko galūnė *-as* su judriuojū *a*, kurį šiaurės žemaičiai dėsningai praleidžia. K. Kasakauskas rašė: „Beveik visi daiktavardžiai, kurie baigiasi *as*, net ir tokios pat galūnės būdvardžiai, galinio skiemens balsį *a* gali turėti praleistą: pvz., vietoj *dayktas*, *dakt's*, vietoj *stalas*, *stal's*, vietoj *szwentas*, *szwent's* ir t.t.; išskyrus žodžius, kurie baigiasi *žas* ir *szas*, kuriems ši elipsė netinka“ (43—44). Daug paprasčiau šiuo atveju elgiasi S. Grosas, jis tik paradigmoje nurodo variantus: „*Dyiws v Dyiwas*“ (5), „*Tas gers v geras Wirs*“ (8v). „Prasmoje“ S. Daukantas iš viso pateikia tik ilgąjį variantą: „*geras wiras*“ (16). Bet daug subtiliau, įsigilinęs nagrinėja ir aprašo šiuos variantus J. Čiulda: „Linksniuojamųjų šia forma vns. pirmojo linksnio galūnė dažnai sutrumpėja — išmetamas balsis *a*: *darbas*, *darbs*, *badas*, *bads*, *lągas*, *lągs*, *laukas*, *lauks*, *kunas*, *kuns* ir t.t. Išimtį sudaro: a) daiktavardžiai, kamiengalyje turintys kurį nors iš šnypščiamųjų priebalsių, *kosas* ‘alūnas’, *byzas* ‘kasa’, *łaszas* ‘lašas’, *dryžas* ‘driežas’; b) daiktavardžiai ar būdvardžiai, kamiengalyje turintys vieną iš *l, m, n, r, w*, jeigu tiesiog prieš kamiengalį yra kuris nors iš priebalsių *d, g, k, m, n, p, t, w* arba vienas iš šnypščiamųjų: *dūblas* ‘dumblas, purvas’, *dūgnas* ‘dugnas’, *yrklas* ‘plaustas, keltas’, *židras* ‘žydras’, *tykras* ‘tikras’, *sydabras* ‘sidabras’, *sapnas* ‘sapnas’, *sekmas* ‘septintas’, *katras* ‘kuris iš dviejų’, *drieknas* ‘drėgnas’, *slaptas* ‘slaptavietė’ [ir dar 9 pavyzdžiai]. Vis dėlto šitaip išmetant balsį *a*, kamiengalio priebalsis, jeigu jis buvo skardus, suduslėja [...]. Todėl, kad rašydami nepadarytume klaidos, turime žiūrėti, koks yra viena-skaitos antrojo ir tolesniųjų linksnių priebalsis“ (MV 40v—41). Taigi J. Čiulda, nors ir leidžia tam tikrais atvejais vartoti gretybes, bet pagal

gyvąją kalbą labai griežtai reglamentuoja, kada rašomojoje kalboje jų vartoti negalima. Savo nustatytų taisyklių laikosi ir pats, pvz., nurodo esant būdvardžius *genynas*, *warynas* ir kt. su ilgąja galūne, bet kai cituoja pavyzdžius su sakiniais, pvz., *ejna pyj mou awymis waryns*, tas būdvardis pateikiamas jau sutrumpėjusia galūne (MV 69).

J. Čiuldos „Trumpi samprotavimai“ susideda iš pratarmės ir šešių skyrių. Pirmasis apima rašybą ir garsyną (MV 7—30v), antrasis — kalbos dalis (MV 31—39v), trečiasis — linksniavimą (MV 39v—51v), ketvirtasis — asmenavimą (MV 51v—63v), penktasis — sintaksę (MV 64—79v) ir šeštasis, kurį šiandien laikytume jau ne gramatikos, o poetikos dalimi — žemaičių eilėdarą (MV 80—87v).

Jau iš pirmojo žvilgsnio matyti, kad tokia bendriausia sandara yra labai panaši į K. Kasakauskos gramatikos. Skirtumas tik tas, kad K. Kasakauskos II—VI skyrius („Apie kalbos dalis“, „Apie vardažodį“, „Apie įvardį“, „Apie veiksmažodį“ ir „Apie dalyvį“) J. Čiulda sutvarkė logiškiau ir sujungė į vieną „Apie kalbos dalis“, taip pat pridūrė skyrių „Apie žemaičių eilėdarą“, visa kita — sutampa. Tad pats bendrasis „Trumpų samprotavimų“ modelis turėjo būti paveiktas K. Kasakauskos gramatikos.

Kai kur šio darbo įtaka matyti ir skyrių viduje. Štai K. Kasakauskos naujove (pagal O. Kopczyńskį) J. Palionis laiko tai, kad jis pradeda rašyti nuo nekaitomų kalbos dalių, o ne nuo kaitomų, kaip tai buvo įprasta¹²⁴. Taip pat nuo nekaitomųjų savo kalbos dalių analizę pradeda ir Čiulda. Vėlgi jaustinas K. Kasakauskos (O. Kopczyńskio) modelio poveikis.

Antra vertus, skyrių viduje J. Čiulda jau visai savarankiškai dėsto mintis, dažnai kritikuoja patį K. Kasakauską. Be jau minėtos (MV 4v, 20), galima jo kritiką išvelgti ir Čiuldos žodžiuose: „kai kas pateikia ypatingą tiesioginės nuosakos būtąjį eigos veiksmo laiką: *budawau* [...], bet tai greičiau yra dažniniai veiksmažodžiai...“ (MV 59), nes šis *būdavau* taip pavadintas kaip tik yra K. Kasakauskos gramatikoje, to nėra nei S. Daukanto, nei S. Groso darbe. Matyt, K. Kasakauskas taip pat kritikuojamas žodžiais „kai kas norėjo žemaičių kalbai sukurti bevarde giminę...“ (MV 76), kas jau minėta kalbant apie sistemingumo kriterijus (plg. K. Kasakauskos p. 40). Aišku, taip pat jį Čiulda peikia, kai sako, kad „kai kas neteisingai rašo *i*, *y*, ar dar blogiau — *ī* [vt.

¹²⁴ Palionis J. Min. veik. P. 164.

linksnyje]“ (MV 41v). Na, o atviriau K.] Kasakauskas Čiuldos pagirtas turbūt tik už gerai padarytą žodį *kalbrėda* ‘gramatika’ (MV 70v).

Taigi K. Kasakausko gramatika pačiu paviršiumi paveikė J. Čiuldos darbo struktūrą, nors daugybe minėtų ir neminėtų atvejų Čiulda neigė jo mintis, dirbo labai savarankiškai. Šiaip ar taip, negaliu įsivaizduoti J. Čiuldos darbo stalo be atverstos K. Kasakausko „Kalbrėdos“. Netgi perrašant MV variantą M. Valančiui ja naudotasi, juk minėtas jo 76–76v priedas skirtas visų pirma K. Kasakauskui papeikti.

Be K. Kasakausko, kai kur minima, kaip jau sakyta, S. Daukanto „Prasma“ (MV 4v, 21v, 25v, 28), tik didesnės jos įtakos nematyti. Kaip H. Karaš ir N. Kolytės tolesnis straipsnis rodo, didelė buvo lenkų kalbos gramatikų įtaka: O. Kopczyński, J. Mroziński ir kt. Greičiausiai Čiulda vartė ir lotynų kalbos gramatikų, pvz., MV 22v—23, 28v operuojama lotynų kalbos fonetikos medžiaga, tačiau kokios nors konkrečios gramatikos įtaka kol kas neįrodyta. Pats Čiulda nurodė, kad rašantis gramatiką „turi skaityti knygas, tiek apie šią kalbą rašytas, tiek ir apie kitas...“ (MV 5v).

Iš lietuviškų knygų, be minėtų gramatikų, jis savo tekste mini ir K. Sirvydą, ir F. S. Šusterį, ir K. Donelaitį, ir B. Gailevičių, ir D. Pošką. Taip pat iš jo dovanotų knygų sąrašo Archeologijos komisijai, iš laiško M. Valančiui matyti, jog pažino ir S. Stanevičiaus, J. Rupeikos, M. Valančiaus ir kt. darbus, kt. religines knygas. Tad Čiulda buvo plataus akiračio skaitytojas.

7. **Žemaičių rašybos tradicija ir naujovės.** Jau anksčiau rašyta apie žemaitiškąją rašomosios kalbos tradiciją, tačiau ji visai nekonkretizuota. Tiesą sakant, ši tradicija maža tetyrinėta ir tebelaukia savo tyrėjų. Antra vertus, ir paviršutiniškai susipažinus matyti, kad ta tradicija dar buvo menkokai nusistovėjusi, kupina nenuoseklumų — jų buvo daug daugiau nei Prūsijos lietuvių raštuose. Čia paliesiu tik svarbiausias Čiuldos siūlomas rašybos normas, kaip diachroniškai pirmesnes, optiškai akivaizdžiausias¹²⁵, ir jų santykį su tradicija, taip pat ir kai kurias nuo jų neatsiejamas fonologijos normas.

J. Čiulda stoja ginti senos tradicijos žemaičių paplatėjusį *i* [e] žymėti raide *y*. Taip šis garsas žymimas jau žemaitiškajame „Žyvate“ (1759 m.), taip ir daugelyje XIX a. žemaičių raštų: D. Poškos, S. Sta-

¹²⁵ Apie tai plg.: Palionis J. Lietuvių rašomosios (literatūrinės) kalbos istorijos įvadas. V., 1989. P. 42.

nevičiaus, J. Pabrėžos, S. Groso, kai kuriuose S. Daukanto (pvz., „Istorijoje Žemaitiškoje“), Kipr. Nezabitausko, religiniuose leidiniuose. Čiulda sukritikuoja Prūsijos lietuvių rašybą; jie *y* žymėjo ilgąjį, *i* — trumpąjį garsą, Čiuldos žodžiais, jų reiškė plonojo, o *i* — storesniojo skambesio garsą, „priešingai gryna žemaičių tarpe rašantys autoriai [...] plonesnįjį garsą reiškia raide *i*, o storesnįjį — raide *y*: *milù, yszganitas, ligùs, tykiù, wysas*. Visgi žemaičių rašyba čia nėra nuosekli, veikiausiai dėl rašančiojo neapdairumo. Rašydami storesnįjį vieni perdeda, kiti vos toleruoja ar ir visai atmeta, o dar kiti tą patį garsą vieną kartą viena, kitą kartą kita raide išreiškia“ (MV 20). Čiulda supeikia ir „vieną iš autorių“. t.y. tą patį K. Kasakauską, kad jis neskiria *i* ir *y*. Pats Čiulda visur apdairiai suvienodina, yra pedantiškai tikslus, ženklų *y* žymėdamas žemaitišką paplatėjusį *i* [ę], o raide *i* — siaurąjį garsą.

Nors Čiulda pritarė tradicijai lenkų pavyzdžiu žymėti *y* žemaitiškajam garsui, tačiau subtiliai nurodė ir skirtumus nuo lenkiškosios vartosenos, kur raidė *y* rodo, jog prieš ją einantis priebalsis kietas, o lietuvių kalboje „prieš storesnio skambesio balsį [t.y. Čiuldos *y*] priebalsiai gali būti tariami ir kietai, ir minkštai“ (MV 20v).

J. Čiulda, kaip atidus fonetikos reiškinių tyrėjas, mėgina išgirsti dar vieną panašų garsą ir jį pažymėti *é*. Štai ką jis rašo: „... tarpinis tonas *y* [...] žemaičių kalboje, atrodo, labiau artėja prie *i* negu prie *e*. Dėmesingai nagrinėdami visus šios kalbos garso atspalvius, dar randame tarpinį toną tarp *y* ir *e*, visgi artimesnį *e* negu *y* tonui (lenkų ortografijoje tai žymima raide *é*) [...]. Rašant toks garsas bus reiškiamas raide *é*: *stogé, rąkojé, ùpiejé* [...], *geresnė* [geresnė], *geriausé* [geriausia], *arklé* [arklio] ir t.t. Neužginčijama, kad šių ir panašių žodžių tarimas ne visur išliko vienodas. [...] Visgi didžioji žemaičių dalis taria susiaurėjusį *é* [...]. Reikėtų pageidauti, kad susiaurėjęs *é* būtų įtrauktas į žemaičių ortografiją“ (MV 21—21v). Taigi ir čia Čiulda siūlo remtis lenkų tradicija, bet, skirtingai nuo *y*, žemaičių tradicijoje ženklas *é* atskirą garsą žymi gana retai. Štai S. Daukantas, kai kurios religinės knygos raidę *é* su akūto ženklų vartoja plačiajam [e] žymėti, nors ir labai nenuosekliai. Tad realiai Čiulda, nors ir ėmė, kaip pats sakė, šį ženklą iš lenkų rašybos, tačiau tai daryti jį galėjo padrašinti, kad ir nenusistojusi, žemaičių tradicija. Visgi Čiulda, panašiai kaip J. Pabrėža, suteikė jam „lenkišką“ turinį.

Dialektologai šiandien paprastai neskiria tų garsų, kurie Čiuldos žymėti raidėmis *y* ir *é*, ženklina vienodai — *ę*. Tačiau A. Girdenis mano, kad Čiulda savo laiku dar galėjo girdėti nežymų skirtingą niuansėlį ir dėl to pažymėti kitaip. Juk, sako jis, 1759 m. „Žyvate“ paprastai žymima *e* (*zeme* ‘žemė’, *brole* ‘brolio’) ten, kur Čiulda turi *é*. Taip pat J. Aleksandravičius, ištyręs Kretingos tarmę, labai panašiai, kaip ir Čiulda, skiria du garsus, plg.: „ę — siauresnis už literatūrinės kalbos *e*, platesnis ir žymiai mažiau įtemptas už lk. *é* [...]: *kęc* ~ kitas, *vęšos* ~ visas, *lęptę* ~ lipti, *sęina* ~ siena [...]“ (plg. Čiuldos MV *wysas* ‘visas’ 20, *lypty* ‘lipti’ 18, *lyjpsna* ‘liepsna’ 28); „ę — siauresnis ir labiau įtemptas už garsą *ę*, mažiau įtemptas ir žymiai trumpesnis už lk. *é*: *žeme* ~ žemė, *mäte* ~ mātė, *väre* ~ vārė [...], *bėje* ~ bjjo, *dvāsę* ~ dvasià, *kājuę* ~ kójė „koja“.“¹²⁶ (Plg. Čiuldos MV *zeme* ‘žemė’ 16v, *matie* ‘matė’ 55, *raszié* ‘rašė’ 55, *saujé* ‘sauja’ 44v, *wiliczé* ‘strėlė’ 44v.). Greičiausiai tada ir gimtojoje Čiuldos plungiškių tarmėje dar buvo išlikę du skirtingo įtempimo garsai. Tad Čiulda bus išgirdęs subtilų niuansą. Kitas klausimas, ar buvo perspektyvu jį žymėti grafiškai.

Dar vienas specifinis žemaičių garsas yra paplatėjęs *u* [o]. Pats Čiulda gana smulkiai paaiškina, kaip ir kodėl jį žymi: „Žemaičių, kaip ir lenkų, kalboje tarp balsių *u* ir *o* girdimas tarpinis garsas [...]. Lenkų ortografijoje toks garsas teisingai žymimas susiaurėjusia *ó*, nes kitose žodžių lytyse jis virsta *o*, o ne *u*: *Bóg*, *Boga* [...]. Tačiau žemaičių kalboje tas pats garsas visada virsta atviru *u*, bet niekada *o*: *putu*, *pusty*, *buwau*, *buty* [...]. Pirmųjų žodžių [...] kalbamasis garsas skamba kaip lenkų *ó*, antrųjų — įprastai“ (MV 21v). Toliau J. Čiulda rašo: — „kadangi lenkų kalboje *o* garsas linksta į *u*, tai *o* ir gauna diakritinį ženklą (*ó*). O žemaičių atvirkščiai, *u* garsas linksta į *o*, tad kairiniu ženklu derėtų žymėti *ù*: *sùkù* [...]“ (MV 21v). Taigi Čiulda labai gerai skyrė ne vienos kokybės žemaičių garsą *u*. Siaurąjį *ù* [o] jis girdėjo tokį, kaip lenkų *ó*, bet visai logiškai sakė, jog žemaičių *ù* [o] kaitaliojasi su *u* [ū], tad negalima vartoti *o* raidės su diakritiku — jo reikia raidei *u*.

Žemaičiai yra mėginę paplatėjusį *u* žymėti ir lenkiškuoju *ó*. Taip žymėjo J. Pabrėža; matyt, jo paveiktas, dalyje darbų, rašytų 1838—1850 m., ir S. Daukantas („Būde senovės lietuvių — kalnėnų ir žemai-

¹²⁶ Aleksandravičius J. Kretingos tarmė (filol. m. kand. dis.). V., 1967. P. 39 (rankraštis yra VUB. F. 76. B. 882).

čių“, „Abecėlioje“, „Dainėse“ ir kt.). Panašiai, tik dažniau vietoj vieno akūto ženklo rašė du (ö) ir S. Grosas, taip pat ne be J. Pabrėžos įtakos. Tiesa, tiek J. Pabrėžos, tiek S. Groso darbai liko nespausdinti. Tad gal ir nebūtų keista, kad tokios tradicijos J. Čiulda nepastebi, ó rašymą laiko naujiena (plg. tolesnę citatą), jeigu jo bendramokslis S. Daukantas, nors ir su slapyvardžiais, nebūtų išleidęs tikrai svarbių ir reikšmingų darbų su ženklu ó.

Savo siūlymą Čiulda argumentuoja: „šitaip būtų įteisinta ne kokia didelė naujovė, ir klaidų būtų daroma mažiau, negu naujai įteisinus ó. Jau p. Mylės [S. Daukanto] gramatikoje toks balsio skambesys pažymėtas kairiuoju ženklu (ù). Jeigu prancūzų ortografija turi è, é, a, á, kurių skambesio skirtumą ausis nelengvai girdi, tai kodėl gi žemaičių u, aiškiai turintis dvejopą skambesį, negalėtų būti žymimas diakritiniu ženklu...“ (MV 21v—22). Taigi Čiulda motyvuoja pirmiausia praktiškumu: a) bus mažiau rašybos klaidų, nes grafiškai mažiau skirsis nuo giminiškų žodžių su nesusiaurėjusiu u; b) jeigu prancūzams (o tai autoritetas!) patogu vartoti diakritikus, turi būti patogu ir žemaičiams. Antra vertus, kas ypač svarbu, jis pasiremia ir šiočia tokia tradicija — S. Daukanto „Prasma“¹²⁷. Šitos, kad ir menkos tradicijos poveikį rodytų ir kairinio, ne dešiniojo diakritinio ženklo, kurio galima būtų tikėtis dėl lenkiškojo ó pavyzdžio, pasirinkimas.

Iš kitų rašybos normų dar norėčiau paminėti nosines raides. Nosi-niams garsams ir ženklams Čiulda skiria labai daug dėmesio, bet čia akcentuosiu tik tai, kas susiję su tradicija.

Čiulda supranta, kad žemaičių kalba „iš seno yra priėmusi šias dvi [q, ę] raides į savo ortografiją“ iš lenkiškosios (MV 24), ir būtinai liepia jas vartoti — vadinasi, jau remiasi sena ir žemaičių, ne tik lenkų tradicija. Tačiau jis kaltina žemaičius, kad jie „nepastebėdami įpuolė į maišatį“, kad negerai vartoja nosines raides. Tikrai, tai, ką mes šian-dien laikome dvigarsiais *am, an, em, en*, XIX a. žemaičių raštuose žy-mima gana įvairiai. Štai M. Valančius paprastai rašė ir nosinę raidę, ir priebalsį (*am, an, em...*), S. Daukantas — labai įvairavo (ir *qm...*, ir *om...*, ir *am...*, ir vien tik gryną *q...*), J. Pabrėža, S. Grosas — dažnai tik *q, ę*. Lenkų raidė *q* žemaičiams bus labai patikusi dėl to, jog len-

¹²⁷ S. Daukantas įvairiais gyvenimo periodais rašė tai ó, tai ù, plačiau apie tai žr.: Su bačius G. Simono Daukanto žodynai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. V., 1990. T. 1. P. 23—25.

kai ją dažniausiai taria kaip nosinį *o* garsą (kiek skirtingai įv. pozicijose), tad labai panašiai į žemaičių dvigarsių *am*, *an* tarimą [*om*], [*on*].

Čiuldai tokia rašyba taip pat buvo prie širdies, jis tik siekė ją sutvarkyti. Gerai išiklausęs į gimtąją kalbą, Čiulda nustatė, kad tokie žodžiai, kaip *giwens* 'gyvens', *kłans* 'klanas', *sens* 'senas', *temty*, *tiewams* (iš viso 16 pavyzdžių) turi būti rašomi be nosinės raidės, nes „nors balsiai ir sueina į vieną skiemenį su nosiniais priebalsiais, nosinio garso nėra“ (MV 23v—24). Antra vertus, tokius žodžius, kaip kad *esqtem* 'esančiam', *kądis* 'kandis', *plaukątius* 'plaukiančius', *stębras* 'meldas', *szwętas* (MV 23) (yra ir daugiau pavyzdžių) siūlo rašyti su nosiniais *a*, *ę* ženklais, nes čia jie žymi nosinius balsius. Pats Čiulda tokį skirtingą rašymą aiškino tuo, kad vienur yra paprastas balsis su priebalsiu *m* ar *n*, o kitur — nosinis balsis, bet be tų priebalsių. Tačiau šiandien matyti, kad ten, kur Čiulda girdėjo grynąjį garsą su priebalsiu *m* ar *n*, skiemuo kirčiuojamas laužtine priegaide, o ten, kur girdėjo nosinį ir rašė *a*, *ę*, — kirčiuojamas kitaip. Nors Čiulda savo gramatikos gale sako, kad „negalima sukurti tvirtų šios kalbos ilgumo taisyklių“ (MV 79v; turėta galvoje ir kirčiavimas), visgi akivaizdu, kad šiuo atveju jis puikiai skyrė laužtinį savo tarmės kirtį, nors pats ir kitaip jį suprato, interpretavo. Yra žinoma, kad iš žemaičių S. Stanevičius yra žymėjęs priegaides¹²⁸, prie to dabar galima pridėti, kad ir Čiulda, nors nesąmoningai, bet aiškiai skyrė bent jau laužtinę priegaidę nuo kitų.

Baigiant apie nosines *a*, *ę* raides, reikia pasakyti, kad kai kur Čiulda normino ir „dvigubą“ rašybą *qm* — prieš pučiamuosius priebalsius, nes prieš juos „po nosinio balsio iš tikrųjų tariama *m* arba *n* [...]: *wąmzdis* 'dūdelė', *kąmsza* 'žabais išgrįsta bala', *łqmstyitis* [...], *qmziūs* ...“ (MV 24). Taigi seną, bet netvirtai nusistovėjusią tradiciją Čiulda mėgino sutvirtinti, sunorminti ir griežtai reglamentuoti trejopą: ir *am*.., ir *a*.., ir *qm*..

Be to, J. Čiulda pripažino ir normino taip pat nosines *i*, *u* raides. Panašiai kaip *a*, *ę* ar *am*, *an*, *em*, *en*, jis griežtai reglamentavo ir *i*, *u* ar *im*, *in*, *um*, *un* rašybą: *awims*, *krums* 'krūmas', *kumstys*, *kuns* 'kūnas', *tinty* 'plakti', *trinty* ir kt. (MV 23v—24; visi su laužtine priegaide!), taip pat *dūblas* 40v, *gītaras*, *gūbas* 25, *līksmas* 41 ir kt. Čiulda suprato,

¹²⁸ Girdenis A. Priegaidės S. Stanevičiaus raštuose // Baltistica. 1968. T. 4(2). P. 333—335.

kad Didžiojoje Lietuvoje nebuvo didesnės *l, u* raidžių tradicijos, tad siūlė jas perimti iš Prūsijos lietuvių tradicijos. Raidės *a, e, l, u* Čiulda normino ir galūnėse: vns. g. *stogą* MV 40v, *žini* 42 ir t.t., dgs. kilm. *stogų* 40v, *žinių* 42 ir t.t., dgs. vt. *stogusė* 40v, *žiniusė* 42, dalyvių vns. vard. *kasąs, turįs* 62, remdamasis sava tradicija (*a, e*) ar nusižiūrėdamas į Prūsijos lietuvių raštus (*l, u*).

Turbūt nelabai įprastas žemaičių tradicijai buvo ir prancūzų rašybos ženklas *i*. Čiulda jį žymėjo tik tada, kai susidurdavo priešdėlis *pri* ar *api* su šaknies balsiu, ir kai norėjo, kad priešdėlio raidė *i* nebūtų palaikyta tik minkštumo ženklu, bet ir garsu: *apīuszris* 'apyaušris' MV 30—30v. Šis žymėjimo būdas galėjo būti nusižiūrėtas ir nuo K. Kasakauskio, kuris panašiai norėjo atskirti garsus, tik nebūtinai priešdėlius (*Sionas* p. 8), žymėjo ir vns., ir dgs. vietininko galūnes (*motinoi, motinosi* p. 22).

Iš priebalsių rašybos norėčiau akcentuoti gal tik tai, kad Čiulda kaip nesančių gyvojoje žemaičių kalboje garsų ženklus atmetė *h, ch, x* ir *f*. Tiesa, jis, pavyzdžiui, pripažįsta, kad *f* kartais dėl asimiliacijos ištariamas: *kofs* 'kovas', bet rašyti reikia *kowas, kows* MV 11—11v. Nėra nuosekliai tirta, kaip šios raidės vartotos žemaičių tradicijoje, bet tikriausiai buvo ir jas vartojančių, ir jas atmetančių. Čiulda pasirinko antrąjį variantą, lemiantį ir didesnę kalbos fonologinės sistemos grynumą. Na o didžioji dauguma kitų priebalsių grafemų buvo vartojamos tradicinės, daug kur seniai perimtos iš lenkų rašybos: dviženkliai *cz, sz*, taip pat *l, w, z* (nors Čiulda atsisakė raidžių *s, z*).

Jau ir iš šitų epizodinių pastabų matyti, kad Čiulda stengėsi laikytis tvirtesnių žemaičių rašybos tradicijų (*y*, iš dalies *a, e*, dauguma priebalsių), vienodinti jos nenuoseklumus (*a, e, am, an, em, en*), tvirtinti, ginti labai silpną tradiciją (*ū, ū*), kurti naują (*é*). Vadinas, Čiulda buvo tiek žemaitiškos rašomosios kalbos tradicijos tęsėjas, tiek novatorius, kūrėjas.

* * *

Pabaigoje norėčiau dar pridurti keletą minčių apie Juozo Čiuldos charakterį, būdą, asmenybę. Iš viso to, kas čia išdėstyta, matyti jį buvus kruopštų, pedantišką, subtilų žmogų. Taip pat akivaizdu, kad Čiuldos mąstymo būdas buvo analitiškas, teorinis, mokslinis.

Jo plačius mokslininko interesus rodo ir tai, kad parašė bent trijų skirtingų mokslo šakų veikalus: kalbotyros, fizikos (mechanikos) ir mitologijos. Tai veržlaus, mąstymo būdu netelpančio vien savo sutanoje žmogaus bruožai.

Čiuldos raštai rodo jo reiklumą tiek sau, tiek kitiems, taip pat ir meilę savo darbui. Iš gramatikos pratarmės ir iš viso teksto sklinda žemaičio savigarbos, orumo jausmas; jis nemana, kad Lietuva būtų garbingesnė už Žemaitiją, o toks prietaras žalingai veikiaš dorovę. Dora, garbingumas paminimas gramatikos tekste; M. Valančiui Čiulda rašo, kad lietuvių ar žemaičių kalbės „kartais ir istorija nerausta prisiminti su tam tikru pagyrimu“. Iš patoso, ypač pratarmės, galima justi jį buvus energingą, užsidegusį darbu.

Dar vienas potėpis J. Čiuldos asmenybei — jį traukė ne tik mokslai, bet ir poezija. Manoma, kad jis yra rašęs eilėraščių lietuvių kalba¹²⁹, tik jų neišlikę. Jo polinkį poezijai rodo ir paskutinis gramatikos skyrius apie žemaičių eiliavimą. Įdomiausia tai, kad šiame skyriuje pacituotos 22 D. Poškos eilutės J. Čiuldos yra išverstos į lenkų kalbą eilėmis. Tad jis linko eiliuoti ne tik žemaitiškai, bet ir lenkiškai. Čia norisi vėl prisiminti D. Sutkevičių, J. Čiuldos mokytoją dar iš Ž. Kalvarijos laikų, kuris, be kita ko, mokė ir eiles rašyti...

Jau minėta J. Čiuldos dekanas J. Valentinavičiaus nuomonė apie savo pavaldinį: „truputį pasipūtęs, karštas ir užsispyręs“. Nežinome, kokie buvo J. Čiuldos santykiai su dekanu. Bet tos trys neigiamos ypatybės, kurias pastarasis nurodo, kito vertintojo gali būti pavadintos ir kitaip — orumu, užsidegimu, reiklumu.

Tokia Juozo Čiuldos būdo schema. Šios schemas padedamas mėginu per 150 metų sluoksnį pamatyti suraukusį kaktą Čiuldą lėtai kerpančią skardelę savo kampamačiui, prašančią šventoriuje parapijietį atnešti sudužusio laikrodžio dalį. Mėginu vaizduotis Čiuldą sėdintį klausykloje su lapeliu popieriaus ant kelių, mėginu vaizduotis, kaip jis, plonai droždamas plunksną, iki peršulio kramto lūpas. Mėginu išgirsti iš sakyklos skambančius jo žodžius, kad „kiekvienas gali, net privalo suradinėti ir parinkti visų tinkamiausius, bet liaudyje pasislėpusius arba užmirštus posakius“, išgirsti, kaip jis susinervinęs, įsikarščiaęs

¹²⁹ Plg. Балтрамайтис [С. Сведения о литовских рукописях // Живая старина. Санкт-Петербург, 1894. Т. 4. С. 546.

aiškina žemaičių tautos ir kalbos vertę kokiam aplenkėjusiam bajorui ar valstiečiui. Tokį mėginu išgirsti ir pamatyti Juožą Čiuldą. O gal jis buvo visai kitoks?..

Vilnius,
1992 02 06